

**ІНСТИТУТ ЗАКОНОДАВСТВА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МОТКОВА ОЛЬГА ДЕМ'ЯНІВНА

УДК 342.7

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРЯМА ДІЯ НОРМ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ У СФЕРАХ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА
ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ**

Спеціальність 12.00.02 - конституційне право, муніципальне право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О.Д. Моткова

Науковий керівник

Ярмиш Олександр Назарович

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Моткова О.Д. Пряма дія норм Конституції України у сферах реалізації та захисту прав людини: питання теорії та практики. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук 12.00.02 – конституційне право, муніципальне право. – Інститут законодавства Верховної Ради України; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, міністерство освіти і науки України, Харків, 2019.

У дисертаційному дослідженні здійснено комплексний науковий аналіз теоретичних та запропоновано вирішення практичних проблем застосування положень Конституції України як норм прямої дії у сферах реалізації та захисту прав людини. Наукова робота включає аналіз сучасного стану досліджень проблематики механізму реалізації та захисту прав людини та прямої дії норм Конституції України; надано визначення поняття механізму реалізації та захисту прав людини, встановлено його елементи та здійснено їх характеристику, визначено поняття прямої дії норм Конституції України та досліджено співвідношення останньої з суміжними правовими категоріями, встановлено роль і значення норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод при прямому застосуванні норм Конституції України у сфері реалізації та захисту прав людини, окреслено форми реалізації прямої дії норм Конституції України у сфері реалізації та захисту прав людини. На підставі сформульованих теоретичних висновків, із застосуванням практики Європейського суду з прав людини, встановлено фактичні форми реалізації та захисту прав людини на підставі положень Основного Закону, як норм прямої дії.

Проведено детальний аналіз загально-філософських та політико-правових концепцій про права людини та наукових досліджень проблематики конституційно-правового механізму реалізації та захисту прав людини, а також теоретичних положень прямої дії норм Конституції України. Встановлено, що чинні концепції не охоплюють усіх аспектів дії норм Конституції України, зокрема у сферах реалізації та захисту прав людини.

На основі аналізу змісту понять «механізм реалізації прав людини» та «механізм захисту прав людини», їх основних ознак, із урахуванням визначених у юридичній науці підходів, доведено необхідність виокремлення структурних елементів таких механізмів. Проведено розмежування понять «реалізація прав людини», «охорона прав людини» та «захист прав людини» за змістовними характеристиками.

Проведено дослідження теоретичних та практичних особливостей застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що здійснюється з метою охорони, захисту та забезпечення реалізації прав людини. Встановлено суб'єктів застосування норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, мету застосування (з поділом на регулятивну, охоронну та захисну), форми застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (буквальне та розширювальне), наведено приклади правозастосовчих актів у вигляді рішень Європейського суду з прав людини та рішень національних судових органів. Теоретична розробка та деталізація механізму застосування норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод доводить можливість підвищення ефективності імплементації її положень до чинного законодавства України та поширення їх дії на правовідносини, що виникають у межах національної правової системи.

У дисертаційному дослідженні проведено детальний теоретичний аналіз поняття «дія норм Конституції України», встановлено дію норм Основного Закону у просторі, часі та за колом осіб, із урахуванням положень Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», що є відмінною від інших нормативно-правових актів. Із посиланням на конкретні приклади конституційних норм доведено, що безпосередня та опосередкована дія є формами прямої дії норм Конституції України.

Запропоновано визначення поняття «пряма дія норм Конституції», що змістовно спрямоване на демонстрацію можливості застосовувати конституційні норми безпосередньо у матеріальному та процесуальному аспектах. Доведено,

що усі без виключень норми Конституції України наділені юридичною властивістю прямої дії. Із наведенням конкретних прикладів, обґрунтовано, що норми Основного Закону підлягають безпосередній реалізації у відповідних правовідносинах їх суб'єктами у таких формах, як: дотримання, виконання, використання та застосування.

Проведено аналіз практики Конституційного Суду України щодо прямої дії норм Основного Закону та встановлено, що правозастосовчі акти конституційної юстиції містять тлумачення юридичної властивості прямої дії норм Конституції України та його безпосереднє застосування. На основі дослідження сучасної національної судової практики зроблено висновок про те, що норми Конституції України, як норми прямої дії, здебільшого застосовуються при вирішенні процесуальних питань і значно рідше – з метою захисту порушених прав людини.

Встановлено співвідношення понять «аналогія закону», «аналогія права» та «пряма дія норм Конституції України», на основі чого зроблено висновок про те, що юридична властивість прямої дії норм Основного Закону: не є способом подолання прогалин у правовому регулюванні суспільних відносин, а гарантує їх безпосередню реалізацію при дотриманні, виконанні, використанні та застосуванні суб'єктами відповідних правовідносин; реалізується безпосередньо та не потребує певних на те умов; поширюється на всі без виключення норми Основного Закону; діє безпосередньо незалежно від характеру правовідносин; є позагалузевим явищем у правовій системі; є постійним явищем та не припиняє свою дію внаслідок реалізації у певних правовідносинах.

Проведено детальний аналіз практики Європейського суду з прав людини щодо застосування норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод щодо права на життя, права на свободу та особисту недоторканність, права на справедливий суд, права не бути притягненим до відповідальності двічі у справі про кримінальне правопорушення, права на оскарження судового рішення, права на відшкодування у разі судової помилки, права на шлюб та рівноправність кожного з подружжя, права на свободу думки,

совісті і віросповідання, права на свободу вираження поглядів, права на свободу зібрань та об'єднань, права на ефективний спосіб юридичного захисту, права на захист власності, права на вільні вибори, свободи пересування. Встановлено механізм застосування норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, котрий включає такі етапи: встановлення обставин справи та правової норми, що повинна бути застосована у відповідному випадку; з'ясування змісту правової норми, її тлумачення у поєднанні з обставинами конкретної справи; прийняття рішення у справі; видання акта застосування норми права. Щодо кожного права окремо виділено форми втручання, які Суд визнає протиправними, зокрема: - недостатня «якість закону», що має наслідком його недоступність для осіб, складність у застосуванні для державних органів, можливість неоднозначного тлумачення та нечіткість; бездіяльність органів державної влади щодо забезпечення реалізації прав та свобод людини. Зокрема, така бездіяльність може проявлятися у: неприйнятті відповідних нормативно-правових актів, створенні неналежних умов для реалізації прав людини; відсутності превентивних заходів, котрі б унеможливлювали порушення таких прав; діях державних органів, що не ґрунтувались на законі (вчинені не у межах та не у спосіб, що передбачені законами, а також за відсутності відповідних повноважень); невідповідності втручання у право людини критеріям «необхідності у демократичному суспільстві» та пропорційності, досягнення «законної мети»; - непроведенні ефективного розслідування порушення відповідного права людини, або встановлення його надмірної тривалості. На основі проведеного аналізу зроблено висновок про те, що Суд підтримує позицію щодо структурної природи прав та свобод людини, зокрема, виділяючи в їх структурі окремі складові, що підлягають самотійному захисту. Доведено, що така практика застосування розширювального тлумачення норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод надає процесуальну можливість обмежуватись єдиним нормативно-правовим актом для забезпечення ефективного захисту прав та свобод людини.

Встановлено, що аналогічна структура побудови та подібні юридичні властивості норм Конституції України та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод дають підстави для висновку про можливість їх типового застосування. Отже, норми Основного Закону, з огляду на їх юридичні властивості, можуть застосовуватись аналогічно до того, як Європейський суд застосовує положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. З огляду на положення чинного процесуального законодавства України щодо повноважень судів доведено те, що права людини реалізуються та захищаються у позасудовий та судовий спосіб виключно та безпосередньо на підставі норм Основного Закону. Зроблено висновок про те, що порушенням щодо реалізації особою її права є будь-яке втручання у механізм, котре полягає у: запереченні існування такого права в особи; запереченні факту набуття особою статусу, що передбачає реалізацію такого права; звуженні змісту таких прав, припиненні процесу їх реалізації; невиконанні уповноваженим суб'єктом повноважень та обов'язків, що спрямовані на забезпечення реалізації права людини; створенні перешкод у досягненні особою блага, яке є метою реалізації відповідного права.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертації теоретичні положення, пропозиції та рекомендації сприятимуть удосконаленню механізму реалізації та застосування норм Конституції України як норм прямої дії. У сфері правозастосування – при вирішенні питань щодо забезпечення безперервності процесу реалізації прав людини та при здійсненні їх захисту у позасудовий та судовий спосіб уповноваженими на те суб'єктами. У навчальному процесі – при вивченні навчальних дисциплін у сфері конституційного права та спеціальних курсів щодо прав людини.

Ключові слова: Конституція України, пряма дія норм Конституції України, аналогія закону, аналогія права, реалізація та захист прав людини, механізм реалізації прав людини, механізм захисту прав людини, форми реалізації та застосування правових норм.

ABSTRACT

O. Motkova Direct effect of norms of Constitution of Ukraine in the fields of implementation and protection of human rights: issues of theory and practice. - Qualifying scientific research on the rights of manuscript.

Thesis or a Candidate of Law Degree in specialty 12.00.02 “Constitutional Law, Municipal Law”. - Institute of Legislation of Verkhovna Rada of Ukraine. V. N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Science of Ukraine; Kharkiv, 2019.

Complex scientific analysis of theoretical issues is worked out and ways of solving practical problems of implementing of Constitutional statements as norms of direct effects in the fields of implementation and protection of human rights are suggested in the thesis. The scientific research includes analysis of current state of researches on mechanism of implementation and protection of human rights and direct effects of norms of Constitution. The definition of the concept of “mechanism of implementation and protection of human rights” are determined and characteristic of its pieces are defined. The concept of “direct effects of norms of Constitution of Ukraine” is determined and its correlation with related law categories is researched. The place and significance of norms of Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms Protection in the process of direct implementing of norms of Constitution of Ukraine in the fields of implementation and protection of human rights are identified. Modes of implementation of direct effects of norms of Constitution of Ukraine in the fields of implementation and protection of human rights are suggested. Actual forms of implementation and protection of human rights are identified on the base of theoretical conclusions that are formulated by author and statements of Basic Law as complex of direct effects norms, and with using of practice of European Court on Human Rights.

General philosophical and political and law conceptions on Human Rights, scientific researches on Constitutional and law mechanism of implementation and protection of human rights and theoretical statements of direct effects of norms of Constitution of Ukraine are analyzed in details. There is identified that existing

conceptions do not include all aspects of effects of norm of Constitution of Ukraine, particularly in the fields of implementation and protection of human rights.

Urgency of separating of structural pieces of mechanisms on implementation and protection of human rights is proved on the base of analysis of content of the concepts of these mechanisms, its' main features and with taking in account current approaches of law science. The concepts of the “implementation of human rights”, “protection of human rights” are measured on the base of content features.

Expediency of using of concept of the “implementation of human rights” in contrast to the concept of “the exercise of the right” is proved in the context of this scientific research, on the base of a literal analysis of the norms of the current legislation of Ukraine.

Theoretical and practical peculiarities of implementation of Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms Protection to protect and to provide implementation of human rights are researched. Subjects, aims (regulatory, defensive and protective) and modes (literal and extensible) of implementation of Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms Protection norms are determined. Examples of enforcement acts that are represented as decisions of the European Court on Human Rights and decisions of the national Courts are showed. Theoretical development and detailing of the mechanism of implementation of Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms Protection norms prove the opportunity to increase of its implementing efficiency into current legislation of Ukraine and expanding of effects of Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms Protection statements on legal relations in the frame of national legal system.

Detailed theoretical analysis of the concept of "effect of the Constitution of Ukraine norms" is worked out in the research. The effect of the provisions of the Basic Law in space, time and circle of persons is defined with taking account the statements of Law of Ukraine on ensuring the rights and freedoms of citizens and the legal regime in the temporarily occupied territory of Ukraine. With using of specific examples of Constitutional provisions there is proved, that direct and indirect effects are modes of direct effects of norms of Constitution of Ukraine.

The definition of the concept of “direct effects of norms of Constitution of Ukraine” that is aimed to demonstrate the ability to apply constitutional norms directly in substantive and procedural aspects is suggested. There is proved that absolutely any provision of Constitution of Ukraine is endowed with the legal property of direct effects. With the using of specific examples, there is justified that provisions of the Basic Law have to be directly implemented by its' subjects in appropriate legal relations in such modes as compliance, enforcement, using and application.

The analysis of practice of Constitutional Court of Ukraine on direct effects of provisions of the Basic Law is carried out. As a result, there is defined that enforcement acts of Constitutional Justice include interpretations of the legal peculiarities of the direct effect of the norms of the Constitution of Ukraine and its direct implementing. There conclusion about implementation of provisions of Constitution of Ukraine as norms of direct effects to solve procedural issues in the majority cases, and to protect human rights which are abused in minority cases, is made on the base of researching current national jurisprudence.

Correlation of concepts of “analogy of legislation”, “analogy of law” and “direct effects of norms of Constitution of Ukraine” is identified. As a result, there is conclude that the legal peculiarities of the direct effect of provisions of the Basic Law are not the way to overcome the gaps in the legal regulation of social relations, but they provide its direct implementation in processes of compliance, enforcement, using and application by subjects of appropriate legal relations. However, there is defined that the legal peculiarities of the direct effect of provisions of the Basic Law are implemented directly without especial circumstances; also they expand on all provisions of the Constitution, effects directly regardless of the nature of the legal relationship. Legal peculiarities of the direct effect of provisions of the Basic Law are commonplace phenomenon in the legal system and do not stop to effect after implementation in specific legal relationships.

The detailed analysis of practice of European Court on Human Rights on implementing of provisions of Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms Protection that are related to the right to life, to the right to freedom and

personal immunity, to the right to fair justice, to the right not to be held twice liable in a criminal offense, to the right to appeal a judgment, the right to compensation for miscarriage of justice, the right to marriage and the equality of each of couple, to the right to freedom of thought, conscience and religion, to the right to freedom of expression, to the right to freedom of assembly and association, to the right to an effective legal protection, to the right to protection of property, to the right to free election, to the right to freedom of moving, is worked out. The mechanism of implementation of provisions of Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms Protection is identified. It includes such stages as: establishing the circumstances of the case and the rule of law that has to be used in appropriate case; clarification of the content of the legal rule, its interpretation in relation with circumstances of specific case; decision-making in the case; publication of the act of implementation of the rule of law. The modes of interference that are declared illegal by Court are separated according to each of right in the law. In particular, they are: deficient “quality of law” that causes its inaccessibility for persons, comprehension of its implementation by Public Authorities and opportunity of its ambiguous interpretation; inactivity of Public Authorities in the field of providing of implementation of human rights and freedom. In particular, this inactivity could be expressed as: non-adoption of relevant regulatory acts, deficient conditions for implementation of human rights; absence of prevention measures to level offences of human rights; activities of Public Authorities that are illegal (implemented not within the law frames and in the manner prescribed by law and without of appropriate powers); inconsistency of interference with human rights with the criteria of "necessity in a democratic society", proportionality and achieving of “legal goal”; failure to conduct an effective investigation into the violation of the relevant human right, or to establish its excessive duration. The consequence of the analysis that is represented above is conclusion that the Court supports the position on the structural nature of human rights and freedoms, and divides their structure into separate pieces which are involved into self-protection. There is proved, that practice of implementing of expansive interpretation of Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms

Protection statements provides procedural opportunity to be limited by only regulatory act to implement effective protection of human rights and freedoms.

The author found out that Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms Protection and Constitution of Ukraine have similar structure of construction and legal features. As a result, the conclusion about opportunities of their typical implementation has made. Consequently, norms of Basic Law with taking in account its legal peculiarities could be implemented in the same way that European Court implements statements of Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms Protection. Moreover, on the base of current procedural legislation is proved that human rights are implemented and protected exclusively in the extrajudicial and judicial means and on the base of Basic Law provisions. The conclusion that any interference which includes denial of existing the human rights, denial the fact of the acquisition of a person's status which provides implementation of such right, narrowing the content of such rights, terminating the process of their implementation, failure by a subject authorized to exercise his / her powers and duties aimed at ensuring the implementation of human rights, obstruction to a person to achieve any weal that is an aim of implementation of appropriate right, is offences of implementation of right by person, is made.

Practical value of found out results consists of theoretical provisions, suggestions and recommendations which are formulated in the thesis with the help of which the mechanism of implementation of Constitution of Ukraine statements as norms of direct effects could be improved. Moreover, practical value of thesis can be represented in the field of enforcement in the process of solving issues on providing the continuity of the process of the realization of human rights and its protection in an extrajudicial and judicial manner by authorized entities. However, the findings can be used in education in the process of learning of courses in Constitutional Law and special courses in human rights.

Keywords: Constitution of Ukraine, direct effects of provisions of Constitution of Ukraine, analogy of legislation, analogy of law, implementation and protection of

human rights, mechanism of implementation of human rights, mechanism of protection of human rights, modes of implementation of legal norms.

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

Статті у фахових виданнях України:

1. Моткова О.Д. Дія норм Конституції: доктринальний аспект. *Науковий вісник публічного та приватного права: збірник наукових праць*. 2016. № 1 (ч.1). С. 63-67.

2. Моткова О.Д. Загальна характеристика конституційно-правового механізму реалізації та захисту прав людини. *Науковий вісник публічного та приватного права : збірник наукових праць*. 2016. № 2 (ч. 2). С. 18-21.

3. Моткова О.Д. До питання застосування норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Публічне право: науково-практичний юридичний журнал*. 2017. №3 (27). С. 146-150.

4. Моткова О.Д. Пряма дія норм Конституції України: матеріальний та процесуальний аспекти. *Університетські наукові записки: часопис Хмельницького університету управління і права*. 2017. №3 (63). С. 56-64.

5. Моткова О.Д. До питання реалізації прав людини на основі норм Конституції України. *Підприємництво, господарство і право: науково-практичний господарсько-правовий журнал*. 2018. №8 (270). С. 139-142.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав:

6. Моткова О.Д. К вопросу применения Европейским судом по правам человека норм Конвенции о защите прав человека и основных свобод. *Legea și viața: revistă științifico-practică*. 2018. №4/2 (316). С. 105-109.

Тези доповідей на конференціях:

7. Моткова О.Д. Особливості конституційно-правового механізму реалізації прав людини. *Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 липня 2017 року, м. Харків)*. 2017. С. 20-24.

8. Моткова О.Д. Застосування юридичної властивості прямої дії норм Конституції України при реалізації повноважень органами державної влади та

місцевого самоврядування. *Стратегічні напрями соціально-економічного розвитку держави в умовах глобалізації*: збірник тез III міжнародної науково-практичної конференції (22-23 вересня 2017 року, м. Хмельницький). 2017. С. 162-163.

9. Моткова О.Д. Особливості конституційно-правового механізму захисту прав людини. *Сучасні проблеми правової системи та державотворення в Україні*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (23-24 лютого 2018 року, м. Запоріжжя). 2018. С. 11-13.

10. Моткова О.Д. До питання застосування аналогії закону та аналогії права, прямої дії норм Конституції України при здійсненні судочинства. *Юридична наука нового часу: традиції та вектори розвитку*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (09 березня 2018 року, м. Одеса). 2018. С. 37-40.

11. Моткова О.Д. Судовий та позасудовий захист прав людини на основі норм Конституції України. *Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (20-21 липня 2018 року, м. Харків). 2018. С. 29-32.

12. Моткова О.Д. Порівняльний аналіз норм Конституції України та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (за структурою, формою дії, та особливостями застосування). *Людина і закон: публічно-правовий вимір*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (5-6 жовтня 2018 року, м. Дніпро). 2018. С. 12-14.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРЯМОЇ ДІЇ НОРМ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ У СФЕРІ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ.....	23
1.1 Теоретичні підходи до розуміння прямої дії норм Конституції України.....	23
1.2 Поняття юридичної властивості прямої дії норм Конституції України та співвідношення з суміжними поняттями.....	40
1.3 Норми Конституції України в механізмі реалізації та захисту прав людини.....	59
Висновки до Розділу 1.....	84
РОЗДІЛ 2. ПРЯМА ДІЯ НОРМ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ: ПИТАННЯ ПРАКТИЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ У СФЕРІ ПРАВ ЛЮДИНИ.....	88
2.1 Принцип прямої дії норм Конституції України у практиці Конституційного Суду України.....	88
2.2 Застосування норм Конституції України судами: аналіз судової практики.....	94
2.3 Практика Європейського суду з прав людини як орієнтир безпосереднього застосування норм Конституції України національними судами.....	109
Висновки до Розділу 2.....	160
ВИСНОВКИ.....	163
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	168
ДОДАТКИ.....	195

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Конституцією України проголошено людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю. Закріплення прав людини у Конституції України є основною гарантією їх реалізації та захисту. У ч. 3 ст. 8 Основного Закону встановлено, що норми Конституції України є нормами прямої дії. А тому кожна конституційна норма може бути безпосередньо застосована у правозастосовчій діяльності.

Проте, спосіб закріплення прав людини у Конституції України не забезпечує ефективності прямої дії конституційних норм у процесі їх реалізації та захисту. Внаслідок зазначеного незадовільними за рівнем є реалізація прав людини та їх захист, що здійснюється органами державної влади та місцевого самоврядування.

Зазначене підтверджується, зокрема, статистичними показниками: за даними Державної судової адміністрації України упродовж 2016 року на розгляд до всіх судів України (місцевих, апеляційних та касаційних) надійшло 3 млн. 548,2 тис. справ і матеріалів усіх категорій; у 2018 році – 3 млн. 784, 9 тис. У 2016 році до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини звернулось 23925 осіб, у 2017 році – 25439 осіб, у 2018 році – 25410 осіб.

Станом на кінець 2018 року на розгляді у Європейському суді з прав людини перебувало загалом понад 7200 справ проти України, що складає 12,9 % від загальної кількості справ; у 2017 році – 7,1 тис., тобто 12,6 % від загальної кількості. За даними Міністерства юстиції України, у 2016 році Україна виплатила за рішеннями Європейського суду з прав людини близько 612 млн. гривень. Ці цифри не зменшуються: у проекті Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» заплановано видатки державного бюджету за програмою «Платежі на виконання рішень закордонних юрисдикційних органів, прийнятих за наслідками розгляду справ проти України» на рівні 582 377 400 гривень.

Зазначене вочевидь підтверджує низьку ефективність національної державно-правової системи у сфері забезпечення безперешкодної реалізації та ефективного захисту прав людини.

У рішеннях, постановлених проти України, Європейський суд з прав людини визнає однією з основних причин неналежного захисту прав людини саме низьку якість законодавчої бази, що має наслідком складності у застосуванні нормативно-правових актів. Зокрема, у справах «Михайлюк та Петров проти України» (Mikhaulyuk and Petrov v. Ukraine, заява № 11932/02), «Полторацький проти України» (Poltoratskiy v. Ukraine) заява № 38812/97) Суд нагадує, що вимога «згідно із законом» передбачає достатню якість національного законодавства: його доступність відповідній особі, яка реально може передбачати наслідки застосування такого акта, а також відповідність національних правових актів принципу верховенства права.

Науковому забезпеченню та всебічному дослідженню реалізації, захисту прав людини на основі норм Конституції України сприяли праці науковців, які проводили активний науковий пошук у цій сфері. Серед них: Д. Белов, О. Биков, Л. Бориславський, М. Воронов, С. Головатий, О. Клименко, А. Колодій, І.Кравець, І. Куян, О. Марцеляк, О. Оніщенко, М. Оніщук, В. Речицький, М.Савчин, В. Серьогін, Ю. Тодика, Я. Чистоколяний, В. Шаповал, С. Шевчук та інші.

Світоглядною базою є фундаментальні дослідження таких авторів, як: Л.Воєводін, Н. Костюк, В. Крусс, В. Лемак, Б. Малишев, О. Москалюк, І.Невзоров, Н. Оніщенко, О. Петришин, П. Рабінович, О. Скакун, А. Тілле, М.Цвік, В. Червонюк, О. Юхимюк та ін.

На жаль, магістральне спрямування перерахованих винятково актуальних досліджень не охоплює повною мірою проблематику механізму реалізації та захисту прав людини через призму прямої дії норм Конституції України. Відсутність уніфікованих наукових поглядів на природу, поняття та зміст прав людини породжує складнощі у правозастосовчій практиці у сферах їх реалізації та захисту.

Проте, системний аналіз ч. 2 ст. 3 та ч. 3 ст. 8 Основного Закону, в їх сукупності, дає підстави для висновку про можливість безумовної реалізації та захисту людиною своїх прав, керуючись виключно положеннями Конституції.

Отже, враховуючи, що Основний Закон наділений властивістю вищої юридичної сили, норми Конституції України діють безпосередньо, їх реалізація є безумовною та не залежить від будь-яких підстав та чинників. Відповідно, встановлення форм застосування юридичної властивості прямої дії норм Конституції України сприятиме підвищенню рівня забезпечення процесу реалізації та захисту прав людини.

Питання формування єдиного підходу до застосування конституційних норм та виокремлення комплексної, науково обґрунтованої системи їх реалізації розроблені недостатньо і повинні знайти своє місце у сфері правового регулювання, що зумовило актуальність обраної теми дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження відповідає завданням і основним напрямам Національної стратегії у сфері прав людини, схваленої Указом Президента України від 25 серпня 2015 р. № 501/2015, Пріоритетним напрямом розвитку правової науки на 2016-2020 рр., прийнятим Загальними Зборами НАПрН України.

Мета і завдання дослідження. Головна мета дослідження – комплексне дослідження теоретичних та правозастосовчих проблем, що стосуються прямої дії норм Конституції України у сфері реалізації та захисту прав людини. На основі всебічного аналізу змісту норм Основного Закону, положень чинного законодавства України та судової практики автор намагався сформулювати правові основи та форми реалізації прямої дії норм Конституції України у сфері реалізації та захисту прав людини.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких конкретних **завдань:**

- встановити сучасний стан досліджень проблематики механізму реалізації, захисту прав людини та прямої дії норм Конституції України;

- розкрити поняття механізму реалізації та захисту прав людини;
- визначити поняття прямої дії норм Конституції України;
- дослідити співвідношення прямої дії норм Конституції України з суміжними правовими категоріями;
- окреслити форми реалізації прямої дії норм Конституції України у сфері реалізації та захисту прав людини;
- розглянути приклади судової практики, що стосуються прямої дії норм Конституції України, зокрема рішення Конституційного Суду України, рішення національних судів;
- встановити співвідношення за структурою, формою дії та особливостями застосування норм Конституції України та норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод;
- дослідити механізм застосування Європейським судом з прав людини норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод;
- підготувати практичні рекомендації щодо удосконалення ефективності прямої дії норм Конституції України у процесі реалізації та захисту прав людини.

Об’єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у сфері застосування норм Конституції України, як норм прямої дії, з метою реалізації та захисту прав людини.

Предметом дослідження є пряма дія норм Конституції України у сферах реалізації та захисту прав людини.

Методи дослідження. Для досягнення поставлених завдань дослідження використовується сукупність методів, що дозволяють забезпечити комплексний аналіз всіх основних питань теми, зокрема:

філософські методи: діалектичний та історичний методи пізнання використовуються для аналізу сучасного стану досліджень проблематики механізму реалізації та захисту прав людини і прямої дії норм Конституції України (підрозділи 1.1, 2.1);

загальнонаукові методи: формально-логічний метод використовується для формулювання визначення понять «механізм реалізації та захисту прав людини» і «пряма дія норм Конституції України» (підрозділи 1.2, 1.3), методи дедукції та індукції – для встановлення співвідношення категорії «пряма дія Конституції України» з суміжними правовими категоріями та розроблення механізму забезпечення ефективності прямої дії норм Конституції України у сфері забезпечення та захисту прав людини (підрозділи 1.2, 1.3, 2.3), метод моделювання застосовується для встановлення форм реалізації прямої дії норм Конституції України у сфері реалізації та захисту прав людини (підрозділ 2.3);

спеціально-наукові методи: за допомогою застосування порівняльно-правового методу здійснюється аналіз положень законодавства України (підрозділи 1.2, 1.3), досліджуються відповідні рішення Європейського суду з прав людини у їх частковому співвідношенні з положеннями законодавства України та досліджується роль і значення норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод при прямому застосуванні норм Конституції України у сфері реалізації та захисту прав людини (підрозділ 2.3).

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що у дисертаційному дослідженні вирішено актуальне наукове завдання, котре полягає в теоретико-методологічному обґрунтуванні практичних перспектив використання властивості прямої дії норм Конституції України.

Уперше:

1) встановлено окремі елементи механізму реалізації прав людини та механізму захисту прав людини у їх динамічному розвитку, що дозволило зробити висновок про те, що здійснення права має місце тоді, коли суб'єкт права самостійно вчиняє дії, спрямовані на забезпечення суб'єктивних інтересів як результату, а про реалізацію його права йдеться у разі необхідності вчинення окремих юридичних дій й іншими зобов'язаними на те суб'єктами;

2) розкрито співвідношення понять прямої дії норм Конституції України з аналогією закону та аналогією права, що дозволило зробити висновок про те, що реалізація юридичної властивості прямої дії норм Конституції України не має на

меті виключно подолання прогалин у галузевому законодавстві України; гарантує безпосередню реалізацію таких норм при їх дотриманні, виконанні, використанні та застосуванні суб'єктами відповідних правовідносин; реалізується безумовно та не потребує певних на те умов;

3) доведено необхідність розуміння прямої дії норм Конституції України у матеріальному та процесуальному аспектах;

4) розроблено та обґрунтовано концептуальні особливості формування механізму реалізації та застосування положень Конституції України, як норм прямої дії; обґрунтовано тезу щодо подібності механізму прямого застосування норм Конституції України національними судами та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Європейським судом з прав людини.

Удосконалено:

- поняттєво-категоріальний апарат, характерний для сфери конституційно-правового регулювання застосування положень Конституції України, як норм прямої дії: «механізм реалізації прав людини», «механізм захисту прав людини», «дія норм Конституції України», «пряма дія норм Конституції України», що забезпечить формування належного уніфікованого тлумачення зазначених категорій та впливатиме на ефективність механізму реалізації та застосування положень Конституції України, як норм прямої дії;

- наукові положення щодо форм реалізації прямої дії норм Конституції України у сфері реалізації та захисту прав людини;

- обґрунтування об'єктивної та практичної можливості реалізації та застосування положень Основного Закону, як норм прямої дії;

набули подальшого розвитку:

- наукові погляди щодо загально-філософських та політико-правових концепцій про права людини у взаємозв'язку з науковими дослідженнями проблематики конституційно-правового механізму реалізації та захисту прав людини та загальнотеоретичні положення щодо розвитку концепції та теорій у сфері дії конституційних норм у часі, по колу осіб та просторі;

- наукові положення щодо застосування Конституційним Судом України норм Основного Закону безпосередньо у своїй діяльності шляхом їх буквального та розширювального тлумачення;

- пропозиції щодо формування механізму реалізації та захисту прав людини на основі прямої дії норм Конституції України, з урахуванням правових позицій Європейського суду з прав людини.

Практичне значення наукових результатів полягає в можливості використання наукових положень і висновків дослідження у практичній діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування у процесі реформування механізму реалізації та захисту прав людини та забезпечення прямої дії норм Конституції України; процесів реформування системи захисту прав людини. Необхідність імплементації у правозастосовчу діяльність національних органів державної влади та місцевого самоврядування запропонованих форм застосування норм Основного Закону та окремих правових категорій розглядається автором як один із визначальних чинників підвищення ефективності процесу реалізації та захисту прав людини.

У науково-дослідній сфері: висновки дисертаційного дослідження певним чином розвивають теорію конституційного права та можуть бути використані при підготовці наукових робіт, у тому числі кваліфікаційних.

У навчально-методичному процесі: можуть бути використані при викладанні навчальних дисциплін «Конституційне право України», спеціальних курсів щодо прав людини та при підготовці навчальних посібників і підручників із зазначених дисциплін, проведенні тематичних семінарів і тренінгів для практикуючих юристів.

У сфері практичної діяльності: матеріали дисертації можуть бути використані у правозастосовчій діяльності для доктринального тлумачення чинного законодавства України у сфері прав людини та реалізації або застосуванні норм Конституції України.

Особистий внесок здобувача. Наукові положення, висновки і пропозиції, що виносяться на захист, сформульовані автором самостійно.

Апробація результатів дослідження відбулася під час їх заслуховування та обговорення на засідання відділу проблем розвитку національного законодавства Інституту законодавства Верховної Ради України (протокол №10 від 21 травня 2019 року), а також на шести науково-практичних конференціях, а саме: «Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні» (21-22 липня 2017 року, м. Харків), «Стратегічні напрями соціально-економічного розвитку держави в умовах глобалізації» (22-23 вересня 2017 року, м. Хмельницький), «Сучасні проблеми правової системи та державотворення в Україні» (23-24 лютого 2018 року, м. Запоріжжя), «Юридична наука нового часу: традиції та вектори розвитку» (9 березня 2018 року, м. Одеса), «Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні» (20-21 липня 2018 року, м. Харків), «Людина і закон: публічно-правовий вимір» (5-6 жовтня 2018 року, м. Дніпро).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації відображено у шести наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях: «Науковий вісник публічного та приватного права», науково-практичних юридичних журналах «Публічне право» та «Підприємництво, господарство і право», часописі Хмельницького університету управління і права «Університетські наукові записки», у зарубіжному науковому виданні «*Legea și viața: revistă științifico-practică*».

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, що об'єднують шість підрозділів, висновків, списку використаних джерел (237 найменувань) та додатків. Загальний обсяг дисертації складає 196 сторінок, з яких основного тексту – 145 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРЯМОЇ ДІЇ НОРМ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ У СФЕРІ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

1.1 Теоретичні підходи до розуміння прямої дії норм Конституції України

Пряма дія норм Конституції України може розглядатися у трьох аспектах: як властивість Конституції, як принцип конституційного ладу і як гарантія захисту прав людини.

Початок розвитку загально-філософських та політико-правових концепцій про права людини бере свій початок із найдавніших часів розвитку людства. Зокрема, у стародавніх міфах та віруваннях містяться ідеї про цінність та недоторканість природних прав людини.

Давньогрецькі погляди про права людини сформувались у загальному руслі міфологічних уявлень про те, що поліс (місто-держава) і його закони мають божественне походження і спираються на божественну справедливість. Право взагалі і права окремих людей-членів поліса беруть початок, згідно з цим уявленням, не в силі, а в божественному порядку справедливості [1, с. 87].

Античні ідеї свободи людей набули подальшого розвитку у працях світських і релігійних мислителів середньовіччя. У цей період значну роль у становленні універсальних понять прав людини стало відігравати християнство, біблійні постулати якого відповідали загальнолюдським уявленням про добро, справедливість, рівність, недоторканність особистості тощо. Людина ототожнювалася із Божим творінням, ставилася у центр світу. Проте, в ті часи обсяг прав людини визначався її суспільно-ієрархічним станом, що були різними за змістом і обсягом правами-привілеями членів різних станів у соціальній структурі суспільства тогочасної феодальної системи права. Період Нового часу, у свою чергу, є своєрідною епохою виникнення та утвердження буржуазної держави і права, новим шаблоном суспільного прогресу,

у тому числі, і в розвитку таких загальнолюдських цінностей, як права людини і громадянина. З'являється нова, раціоналістична теорія прав людини, яка була найбільш повно розроблена у працях Г. Гроція, Б. Спінози, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Т. Джефферсона, І. Канта, Ж.-Ж. Руссо, Дж.-Ст. Мілля, І. Бентама. Завдяки сміливій критиці феодального ладу і обґрунтуванню нових концепцій про права і свободи особистості, про необхідність панування права у відносинах між індивідом і державою, автори цієї теорії зробили значний внесок у формування нового юридичного світогляду, в ідеологічну підготовку буржуазних революцій та правове закріплення їх результатів [2].

Прийняття в Англії Великої хартії вільностей 1215 року, Петиції про право 1628 року, Білля про права 1689 року стали першими важливими кроками на шляху до визнання та позитивізації прав людини. Хабеас корпус акт 1678 року встановив гарантії недоторканності особистості, принцип презумпції невинуватості та інші важливі положення. Білль про права 1689 року закріпив свободу слова у парламенті, свободу звернення з петицією до короля. Всі наведені акти свідчать про «першовідкриття» Англії в галузі прав людини.

Особливе місце займає проблема людини та її прав у філософії марксизму, період формування та поширення якої припав на кінець ХІХ сторіччя. К.Маркс і Ф.Енгельс почали розглядати людину не лише як продукт природи, але і як соціальний феномен, у якого найбільш важливими є його соціальні характеристики [2].

Сучасна Конституція України закріплює низку прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, зокрема: рівність (ст.21); право на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23); право на життя (ст.27); право на повагу до його гідності (ст.28); право на особисте і сімейне життя (ст.32); право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст.48); право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст.49); право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст.50).

Ці та інші природні права людини знаходять своє закріплення на рівні конституційно-правових норм і виступають як основні права людини. Ідея основних прав людини перебуває у неподільній єдності з ідеями конституціоналізму загалом. Основні права є конституційною базою сучасної держави. З часів об'єднання ідей основних прав та конституції ведеться мова про формування вільного суспільства вільних громадян. У цьому сенсі основні права є фундаментальним змістом західної концепції держави у сучасну епоху [3].

За визначенням П.М. Рабіновича, «основні права – це певні можливості людини, необхідні для її існування та розвитку у конкретно-історичних умовах, які об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними та рівними для всіх людей». Відтак, автор виділяє такі риси цих прав: по-перше, коли йдеться про основні права, то це саме ті можливості, без котрих людина не в змозі нормально існувати; по-друге, зміст і обсяг можливостей людини залежить передусім від можливостей всього суспільства; по-третє, вони мають бути однакові в усіх людей; по-четверте, вони не повинні відчужуватись, кимось відбиратись або обмежуватись, не можуть бути і предметом «дарування» з боку держави чи певної організації, а також особи [4].

Основні права і свободи людини є природними, вони не подаровані людині державою, а належать кожному від народження. Вони є невід'ємними і такими, що не підлягають відчуженню. Ці принципи закріплені у багатьох міжнародно-правових актах і знаходять своє відображення у вітчизняному конституціоналізмі.

Отже, основні права людини – конституційне явище. Вони є епіцентром вільного демократичного устрою державного життя. Проте ці права не повинні бути надкодіфікацією, якщо ми не бажаємо створити небезпеку їхньої абсурдної абсолютизації та ідеологізації. Тісний зв'язок між конституційною ідеєю та ідеєю основних прав виявився історично виправданим – він функціонує і сьогодні [5].

Відповідно, пряма дія норм Конституції України має значення для реалізації та захисту конституційних прав і свобод. Саме це визначає актуальність дослідження зазначеної теми.

Дослідження проблематики юридичної сили та прямої дії норм Конституції України набуло актуальності 26 червня 1996 року.

Дія Основного Закону – це умова і момент його реалізації, інтеграції у соціальну практику, реалізації громадянами прав і свобод. Дію необхідно розуміти, як регулюючий вплив Конституції на суспільні відносини, що може здійснюватися безпосередньо, спільно з іншими правовими нормами, що найчастіше визначають процедуру здійснення норм Основного Закону, а також опосередковано – після попередньої їх конкретизації в інших законодавчих актах. Пряма дія конституційних норм притаманна всім формам реалізації норм права: виконання, використання, застосування. Дія конституційних норм може мати місце не тільки в рамках конституційних правовідносин між конкретними суб'єктами, а й у формі прийняття законодавчих актів, передбачених Конституцією, а також актів органів виконавчої влади. А отже, норми Конституції діють безпосередньо, якщо відповідні суспільні відносини врегульовані саме конституційними засобами і цих засобів достатньо для вирішення конкретної життєвої ситуації [6, с. 12].

На думку Л. В. Бориславського, Конституція діє протягом усього часу її чинності. Тобто дія Конституції – це постійний фактор державно-правового впливу на розвиток суспільства і держави. Щодо реалізації Конституції, на думку автора, під цим поняттям слід розуміти систему заходів, спрямованих на перетворення в життя чинної Конституції, тобто систематичну, постійну, цілеспрямовану діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, громадян та їх об'єднань [7, с. 121-122].

На думку М. Савчина, існує три рівні реалізації конституції: 1) мікрорівень – реалізація конституційних положень і норм; 2) мезорівень, який складають суспільно-політичні дебати щодо шляхів впровадження конституції, конституційна культура та свідомість, правові режими, конституційна

відповідальність; 3) макрорівень – пряма дія конституційних норм, стан поточного законодавства та механізм соціального захисту [8, с. 157-158].

У дисертаційному дослідженні «Конституційно-правові норми в Україні» Я.В. Чистоколяний зазначає, що конституційні норми мають особливий порядок дії. Відповідно до ч. 3 ст. 8 Основного Закону пряма дія означає, що на виконання норм Конституції України видаються інші закони, прямо передбачені конституційними положеннями, а у правозастосовчому значенні пряма дія норм Конституції України означає, що всі суб'єкти конституційного права керуються в своїй діяльності, насамперед, нормами чинної Конституції. Але, прямий характер дії поширюється не на всі норми конституційного права, а лише на ті з них, що об'єктивізовані в Конституції України. Конституційно-правові норми, що знайшли своє відображення в інших джерелах конституційного права, не наділені властивостями норм прямої дії [9, с. 10].

На думку Ю.М. Тодики, пряма дія має розглядатися як у законотворчому, так й у правозастосовчому аспектах. У законотворчому аспекті пряма дія Конституції полягає у тому, що на виконання її норм видаються інші закони, зокрема, вказані в самому тексті Конституції; пряма дія у правозастосовчому аспекті – це використання конституційних норм органами державної влади та суспільними формуваннями [10, с. 410].

О.В. Оніщенко у дисертаційному дослідженні «Конституція України як основне джерело конституційного права України» зазначає, що дію Конституції можна розглядати в двох аспектах: статичному й динамічному. Суть статичного полягає в тому, що Конституція діє з моменту оголошення про введення її в дію. Другий аспект дії Конституції – динамічний – позначається в Основному Законі поняттям «пряма дія» [11, с. 13].

І.А. Кравець пропонує поділяти конституційні норми на групи залежно від механізму їх реалізації: 1) норми, що застосовуються органами державної влади безпосередньо при реалізації власних повноважень; 2) норми, що мають ускладнений механізм реалізації (норми-цілі, норми-принципи, декларативні норми) – встановлюють певну програму конституційної політики та не можуть

безпосередньо використовуватись, натомість інші нормативні акти та державна політика повинні з ними узгоджуватись; 3) норми, при реалізації котрих допускається прийняття інших законів, що забезпечують реалізацію конституційних норм; 4) норми, для реалізації яких обов'язкове прийняття спеціальних законів [12, с. 102].

Так, О.В. Оніщенко дійшла висновку, що безпосередню й опосередковану дію норм Конституції треба розглядати як складові форми прямої дії конституційних норм. Щодо опосередкованої дії, то вона може здійснюватися після конкретизації норм Конституції в інших законодавчих актах. Така конструкція забезпечується нормами інших галузей права [11, с. 14].

Крім теоретичних засад дії конституційних норм, окрему увагу науковці приділяють застосуванню конституційних положень у практиці судів.

Так, на думку О.В. Оніщенко, суд не в кожному випадку може застосувати Конституцію безпосередньо. Йдеться про те, як має діяти суд, якщо в процесі розгляду справи дійде до висновку, що закон, який застосовується або повинен бути застосований, суперечить Конституції України [11, с. 15].

На думку Б. Ебзеєва, суд загальної юрисдикції може не застосовувати неконституційний закон, та вирішити спір на основі норм Конституції, але у такому разі йдеться не про право, а про обов'язок звернутися до органу конституційної юстиції для перевірки конституційності даного закону [6, с. 19].

На жаль, магістральне спрямування перерахованих винятково актуальних досліджень не охоплює усі аспекти дії норм Конституції. Зокрема, потребує вдосконалення понятійно-категорійний апарат прямої дії норм Конституції України та встановлення співвідношення прямої дії норм Конституції України із суміжними правовими категоріями.

На нашу думку, особливістю дії норм Конституції України є те, що норми Основного Закону є об'єктивним правом, що не потребує вчинення активних юридичних дій для їх поширення на певні правовідносини.

Тобто, норми Конституції України поширюють свою дію на правовідносини безумовно та незалежно від дій або бездіяльності їх учасників. У випадку наявності юридичних дій суб'єктів певних правовідносин йтиметься про реалізацію норм Конституції України, тобто безпосереднього їх застосування до певних правовідносин внаслідок волевиявлення їх суб'єктів. Якщо ж мова йде про дію норм Конституції України, то такого волевиявлення не потребується, оскільки норми Конституції встановлюють певні правила поведінки безумовно, а не внаслідок їх застосування до певних правовідносин. Так, для дії норм Конституції не є необхідною наявність юридичного факту, який би став підставою для їх реалізації, такі норми діють автоматично внаслідок їх закріплення в Основному Законі.

Наприклад, у ч. 55 Конституції України закріплено, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Зазначена норма діє виключно у силу закріплення її у тексті Конституції України та гарантує кожному безумовну можливість судового захисту прав і свобод людини і громадянина. Натомість, для реалізації даної норми Конституції України необхідна наявність юридичного факту – порушення права людини та наявності активних дій особи, що полягають у зверненні до суду за захистом такого права.

Отже, дія норм Конституції України – це об'єктивне правове явище, що полягає у встановленні основ суспільного ладу, державного устрою, порядку утворення, організації, діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, їх компетенції, прав і обов'язків людини й громадянина в силу виключно закріплення відповідних норм в Основному Законі [13, с. 13].

Пряма дія норм Конституції України безпосередньо стосується питання дії права у часі, просторі та за колом осіб.

У теорії права поняття дії нормативно-правового акту у часі включає: момент вступу нормативно-правового акта у дію; момент припинення дії нормативно-правового акта. Відповідно до ст. 160 Основного Закону Конституція України набуває чинності з дня її прийняття.

У п. 3 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Барабаша Олександра Леонідовича щодо офіційного тлумачення частини п'ятої статті 94 та статті 160 Конституції України (справа про набуття чинності Конституцією України) від 03 жовтня 1997 року № 4-зп зазначено, що в Конституції України відсутнє положення щодо визнання після її прийняття такими, що втратили чинність, Конституції (Основного Закону) України від 20 квітня 1978 року з наступними змінами і доповненнями й Конституційного Договору між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» від 08 червня 1995 року. На думку Конституційного Суду України, набуття чинності Конституцією України не можна пов'язувати з прийняттям цього Закону. На основні буквального тлумачення статті Основного Закону, що була предметом конституційного звернення у даній справі, вирішено, що Конституція України набула чинності в день її прийняття Верховною Радою України – 28 червня 1996 року. Моментом набуття чинності Конституцією України є момент оголошення результатів голосування за проектом Конституції України в цілому на пленарному засіданні Верховної Ради України [14].

Внаслідок офіційного тлумачення Конституційним Судом України відповідних положень Конституції України встановлено початок дії норм Конституції України.

Проте, відповідно до Перехідних положень Конституції України деякі норми підлягають застосуванню лише після виникнення певних обставин. Так, п. 11 Перехідних положень передбачає введення в дію ч. 1 ст. 99 лише після введення національної грошової одиниці; п. 12 встановлює, що певні суди продовжують здійснювати свої повноваження відповідно до чинного законодавства України до сформування системи судів загальної юрисдикції в Україні, яка передбачена у ст. 125 Конституції; пп. 11 п. 16 1 закріплює відтемінування дії положень щодо представництва у судах виключно

прокурорами або адвокатами (п. 3 ч. 1 ст. 131-1 та ст. 131-2 Конституції України): у Верховному Суді та судах касаційної інстанції – з 1 січня 2017 року; у судах апеляційної інстанції – з 1 січня 2018 року; у судах першої інстанції – з 1 січня 2019 року.

Цілком логічним є те, що у Конституції України відсутні положення, котрими би встановлювали термін її дії у цілому.

Юридична доктрина розглядає дію нормативно-правового акта у просторі, як поширення його впливу на певну територію.

Згідно з п. 3 Постанови Верховної Ради України «Про проголошення незалежності України» з моменту проголошення незалежності чинними на території України є тільки її Конституція, закони, постанови Уряду та інші акти законодавства республіки [15].

Відповідно до ч. 1 ст. 2 Конституції України суверенітет України поширюється на всю її територію.

Згідно з ч. 2 ст. 133 Конституції України, до складу України входять: Автономна Республіка Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, міста Київ та Севастополь.

Відповідно до ст.ст. 5, 6 Закону України «Про державний кордон України» до територіального моря України належать прибережні морські води шириною 12 морських миль, відлічуваних від лінії найбільшого відпливу як на материку, так і на островах, що належать Україні, або від прямих вихідних ліній, які з'єднують відповідні точки [16].

Відповідно до ст. 2 Повітряного кодексу України, Україні належить повний і виключний суверенітет над повітряним простором України, що є частиною території України. Повітряним простором України є частина

повітряної сфери, розташована над суходолом і водною територією України, зокрема, над її територіальними водами [17].

Крім зазначеного, до території України прирівнюються певні, об'єкти що перебувають під її суверенітетом:

а) військові кораблі чи шлюпки, що ходять під прапором України, незалежно від того, знаходяться вони у відкритому морі, в територіальних водах іншої держави чи іноземному порту;

б) військові повітряні об'єкти, які знаходяться в будь-якому місці за межами повітряного простору України;

в) невійськові кораблі чи шлюпки, що приписані до портів на території України та ходять під прапором України у відкритому морі;

г) невійськові повітряні об'єкти, зареєстровані в Україні, які знаходяться у відкритому повітряному просторі.

Системний аналіз норм чинного законодавства України дає підстави для висновку про те, що зазначені об'єкти становлять територію України, на яку поширюється державний суверенітет.

Відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» тимчасово окупована територія України є невід'ємною частиною території України, на яку поширюється дія Конституції та законів України. Зазначеним Законом України визначається правовий статус тимчасово окупованої території до якої віднесено: сухопутну територію Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, внутрішні води України цих територій; внутрішні морські води і територіальне море України навколо Кримського півострова, території виключної (морської) економічної зони України вздовж узбережжя Кримського півострова та прилеглого до узбережжя континентального шельфу України, на які поширюється юрисдикція органів державної влади України відповідно до норм міжнародного права, Конституції та законів України; повітряний простір над зазначеною територією [18].

Крім того, Постановою Верховної Ради України «Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями» визнано тимчасово окупованими територіями окремі райони, міста, селища і села Донецької та Луганської областей, в котрих відповідно до Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» запроваджується особливий порядок місцевого самоврядування, до моменту виведення усіх незаконних збройних формувань, їх військової техніки, а також бойовиків та найманців з території України та відновлення повного контролю України за державним кордоном України [19].

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» законодавство України в окремих районах Донецької та Луганської областей на період дії особливого порядку місцевого самоврядування діє з урахуванням особливостей, визначених цим Законом [20].

Таким чином, дія Конституції поширюється на тимчасово окуповані території (Автономну Республіку Крим та окремі райони Донецької та Луганської областей) із особливостями, що встановлені виключно спеціальними законами.

Наприклад, згідно з ч. 5 ст. 8 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» на тимчасово окупованій території вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів місцевих рад, сільських, селищних, міських голів, місцевий референдум не проводяться [18].

Отже, Конституція України поширює свою дію у просторі на адміністративно-територіальні одиниці, що закріплені у ч. 2 ст. 133 Основного Закону, територіальне море та внутрішні води, що визначені у ст.ст. 5, 6 Закону України «Про державний кордон України», повітряний простір України, інші об'єкти що перебувають під її суверенітетом. Дія Конституції України

поширюється на тимчасово окуповані території із особливостями, встановленими спеціальними законами.

Щодо дії норми права за колом осіб у теорії права застосовується загальне правило, згідно з котрим відповідна норма поширює свою дію на осіб, які є суб'єктами правовідносин, які така норма регулює.

Положення Конституції України є первинними і основоположними. Якщо уявити правові акти, що діють у державі у вигляді певного організованого і взаємопов'язаного цілого, системи, єдиного комплексу, то Конституція – це основа, стрижень і водночас вершина всього права, фундамент його розвитку.

Враховуючи правову природу Конституції України, її дія поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Зокрема, нормами Конституції встановлено основи суспільного ладу, державного устрою, порядку утворення, організації, діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, їх компетенції, прав і обов'язків людини і громадянина.

Тобто, за колом осіб дія норм Конституції України поширюється на суб'єктів усіх правовідносин, що мають місце на території, на яку поширюється державний суверенітет.

Таких суб'єктів пропонуємо поділяти на:

органи державної влади та місцевого самоврядування, їх посадові особи;
інститути громадянського суспільства (громадські об'єднання, громадські організації, спілки тощо);

юридичні особи приватного права;

фізичні особи (громадяни України, іноземці, особи без громадянства).

Проте, щодо поширення дії норм Конституції України на фізичних осіб вбачаються деякі обмеження.

Для прикладу, у ст. 22 Конституції України закріплено, що кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність.

Так, дія норми, що викладена у ст. 22 Конституції України, поширюється на всіх без виключення фізичних осіб, які перебувають на території України.

Натомість, ст. 36 Конституції України встановлює, що громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про громадянство України» громадянин України — особа, яка набула громадянство України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України [21].

Таким чином, дія норми, що викладена у ст. 36 Конституції України, не поширюється на іноземців та осіб без громадянства, що перебувають на території України.

За загальним правилом, на іноземців та осіб без громадянства не поширюється дія норм Конституції України, які регулюють правовідносини, що виникають у сфері державного управління. Зазначене зумовлене тим, що громадянство є особливим правовим зв'язком особи та держави, що полягає у наявності взаємних прав та обов'язків. Реалізація прав людини у сфері державного управління є неможливою без наявності правового зв'язку між особою-носієм такого права та державою.

Відповідно до ч. 1 ст. 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» Україна вживає всіх необхідних заходів щодо гарантування прав і свобод людини і громадянина, передбачених Конституцією та законами України, міжнародними договорами, усім громадянам України, які проживають на тимчасово окупованій території. Згідно з ч. 4 ст. 5 зазначеного Закону примусове автоматичне набуття громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території, громадянства Російської Федерації не визнається Україною та не є підставою для втрати громадянства України [18].

Таким чином, громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території у відносинах з Україною визнаються виключно громадянами України.

Аналіз норм, викладених у спеціальних законах, що встановлюють особливості здійснення державної влади та місцевого самоврядування на тимчасово окупованих територіях, дає підстави для висновку про те, що з метою гарантування та забезпечення прав і свобод людини і громадянина осіб, які проживають у Автономній Республіці Крим та окремих областях Донецької та Луганської областей, органи державної влади здійснюють свої повноваження на іншій території України.

Наприклад, відповідно до ст. 12 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» змінено територіальну підсудність судових справ у зв'язку з неможливістю здійснювати правосуддя судами Автономної Республіки Крим та міста Севастополя. А згідно з ч. 1 ст. 8 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» під час проведення виборів Президента України, народних депутатів України, всеукраїнського референдуму голосування громадян України на тимчасово окупованій території не організовується і не проводиться. Натомість, відповідно до ч. 2 ст. 8 зазначеного Закону громадянам України, які проживають на тимчасово окупованій території, створюються умови для вільного волевиявлення під час виборів Президента України, народних депутатів України та всеукраїнського референдуму на іншій території України [18].

Отже, за колом осіб дія норм Конституції України поширюється на органи державної влади, місцевого самоврядування та їх посадових осіб, інститути громадянського суспільства (громадські об'єднання, громадські організації, спілки тощо), юридичних осіб приватного права, громадян України, іноземців та осіб без громадянства з урахуванням встановлених виключень та за умови, що такі суб'єкти є учасниками правовідносин на

території на яку поширюється державний суверенітет України. Конституція України поширює свою дію і на громадян, іноземців та осіб без громадянства, що перебувають на тимчасово окупованій території України з певними особливостями, встановленими спеціальними законами України.

У теорії конституційного права України існує думка про необхідність поділу норм Конституції на ті, що діють безпосередньо та опосередковано.

На думку Р. Халфіної, норми, що встановлюють основоположні начала правової системи, реалізуються не безпосередньо в правовідносинах, а через акти, які деталізують ці принципові положення. Такі норми-принципи лише створюють передумови для реалізації норм, що деталізують акти в конкретних правовідносинах [22, с. 24].

Як зазначає Л. Бориславський, нормативна основа механізму реалізації Конституції України передбачає можливість як безпосереднього застосування норм, так і опосередкованого (через норми галузевого законодавства) [7, с. 122].

На думку В. Пертцика, конституційні норми застосовуються безпосередньо, крім випадків коли обов'язковість конкретизації впливає безпосередньо із їх тексту [23, с. 10].

Подібні висновки, як правило, ґрунтуються на тому, що певні норми Конституції України мають бланкетний характер, тобто відсилають до іншого нормативно-правового акту з метою встановлення способу та порядку реалізації такої норми.

Наприклад, у ч. 1 ст. 41 Конституції України закріплено, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Зазначена норма Конституції України не встановлює необхідності прийняття закону з метою її реалізації. У той же час, відповідно до ч. 2 ст. 41 Конституції України право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом.

Так, із метою реалізації ч. 2 ст. 41 Конституції України необхідне прийняття відповідного закону, що встановлював би порядок набуття права приватної власності.

Крім того, відповідно до ч. 3 ст. 8 Основного Закону України норми Конституції України є нормами прямої дії.

На нашу думку, використання понять «норми безпосередньої дії» та «норми опосередкованої дії» не суперечить положенню Конституції України щодо прямої дії її норм.

Як справедливо зазначає Ю. Тодика, при застосуванні конституційних норм немає ні сенсу, ні необхідності протиставляти безпосередню й опосередковану форми їх реалізації, оскільки, найчастіше норми Конституції України застосовуються разом з нормами різних галузей права України [10, с. 402].

Системний аналіз положень Конституції України дає підстави для висновку про те, що посилення на необхідність прийняття відповідного закону міститься у нормах, що встановлюють порядок їх реалізації.

Для прикладу, відповідно до ч. 6 ст. 20 Конституції України опис державних символів України та порядок їх використання встановлюються законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Згідно з ч. 2 ст. 26 Конституції України іноземцям та особам без громадянства може бути надано притулок у порядку, встановленому законом.

Відповідно до ч. 4 ст. 55 Конституції України кожному гарантується право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом.

Згідно з ч. 2 ст. 57 Конституції України закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом.

Відповідно до ч. 1 ст. 67 Конституції України кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом.

Буквальний аналіз викладених норм Основного Закону та інших подібних, дає підстави для висновку про те, що формулювання «встановлений законом» у більшості випадків вживається у сполученні зі словом «порядок».

Тобто, положення Конституції України вказують на необхідність існування відповідного закону виключно з метою врегулювання процедури реалізації певної норми. На нашу думку, такі закони не розширюють тлумачення норм Основного Закону, а лише врегульовують окремі етапи її реалізації, що не означає неможливість застосування такої норми у випадку відсутності спеціального закону.

Крім того, вважаємо, що закріплення у Конституції України зазначених норм зобов'язує законодавчий орган (або інший орган, що наділений нормотворчою функцією) видати такий нормативно-правовий акт, що врегулює процедуру реалізації відповідної норми, що і є її прямою дією.

Так, Ю. Тодика зазначає, що у законотворчому сенсі пряма дія Конституції України означає, що до виконання її норм видаються інші закони, у тому числі вказані у тексті Основного Закону [10, с. 108].

З огляду на зазначене, цілком погоджуємось з висновком О. Оніщенко, викладеним у дисертаційному дослідженні «Конституція України як Основне джерело Конституційного права України», де автор дійшла висновку про те, що, оскільки до завдань Конституції України не входить детальне врегулювання суспільних відносин, вона становить той фундамент, на якому ґрунтується національне законодавство. Дійсно, будь-яка конституційна норма, незалежно від того, яке місце вона займає в системі Основного Закону і які функції виконує, є нормою прямої дії [11, с. 12].

Тобто, безпосередню й опосередковану дію норм Конституції треба розглядати як складові форми прямої дії конституційних норм. Щодо опосередкованої дії, то вона може здійснюватися після конкретизації норм Конституції в інших законодавчих актах. Така конструкція забезпечується

нормами інших галузей права. І та обставина, що положення Конституції реалізуються різними шляхами — самостійно, без будь-яких інших правових приписів, чи через акти поточного законодавства, разом з їх приписами, — не суперечить тому, що норми Конституції — це норми прямої дії. Ця обставина лише вказує на особливості реалізації її норм [24, с. 66].

Враховуючи викладене, можемо виділити основні ознаки дії норм Конституції України: забезпечення дії виключно в силу закріплення відповідних положень у тексті Основного Закону; є втіленням об'єктивного права, що не потребує вчинення активних дій із метою поширення на певні правовідносини; поширюється на всі правовідносини, що виникають на території, на котру поширюється державний суверенітет України; є відмінною від інших нормативно-правових актів щодо поширення на територію, за колом осіб та у часі; втілюється у формі безпосередньої та опосередкованої дії.

1.2 Поняття юридичної властивості прямої дії норм Конституції України та співвідношення з суміжними правовими категоріями

Згідно з ч. 3 ст. 8 Основного Закону норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

У абз. 2 пп. 2.1 п. 2 рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ч. 5 ст. 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій) від 08 вересня 2016 року №6-рп/2016 фактично викладено буквальне теоретичне тлумачення юридичної властивості прямої дії норм Основного Закону. За висновком Конституційного Суду України пряма дія норм Конституції України означає, що ці норми

застосовуються безпосередньо, а іншими нормативно-правовими актами (у тому числі законами) можна лише розвивати конституційні норми, а не змінювати їх зміст [25].

У Науково-практичному коментарі Конституції України (за редакцією В. Тація) інструментальним механізмом забезпечення дієвості верховенства права в українській юридичній системі виступає конституційний припис, відповідно до якого норми Конституції є нормами прямої дії [26, с. 502].

Відповідно до Тлумачного словника конституційних термінів і понять, пряма дія Конституції передбачає її застосування безпосередньо на всій території країни, незалежно від чинного деталізуючого законодавства [27, с. 201].

Так, у загальному вигляді пряма дія норм Конституції України є її юридичною властивістю, що означає їх реалізацію безпосередньо та без необхідності деталізації у інших законодавчих актах.

У теорії конституційного права існує думка, що пряма дія норм Основного Закону застосовується лише у випадку необхідності захисту прав та свобод людини і громадянина.

У Науково-практичному коментарі Конституції України (за редакцією В.Я. Тація) зазначено, що із першого речення ч. 3 ст. 8 Основного Закону логічно впливає наступний припис (друге речення ч. 3 ст. 8): звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується. Те, що обидва конституційні приписи поєднано в одній частині ст. 8, і що другий припис логічно впливає з першого, – зовсім не випадково. Третю частину ст. 8 потрібно розглядати як єдине ціле, з якого випливають такі наслідки: 1) нормами прямої дії є винятково лише ті норми, що стосуються прав і свобод людини і громадянина; 2) звернення до суду безпосередньо на підставі конституційних норм прямої дії гарантовано лише для захисту прав і свобод людини і громадянина, а не для їх обмеження; 3) звертатися до суду на підставі конституційних норм прямої дії можуть лише приватні особи, а не органи

державної влади чи посадові особи; 8) органи державної влади та місцевого самоврядування, їх посадові особи не можуть застосовувати будь-які інші норми Конституції як норми прямої дії, окрім тих, що стосуються «конституційних прав і свобод людини і громадянина» [26, с. 503].

Проте, на нашу думку, усі норми наділені властивістю прямої дії виключно в силу їх закріплення у тексті Конституції України.

Такий висновок випливає з буквального аналізу першого речення ч. 3 ст. 8 Конституції України: «Норми Конституції України є нормами прямої дії». Зазначене положення не містить будь-яких винятків та вказівок щодо сфери та суб'єктів застосування. Друге речення ч. 3 ст. 8 Основного Закону лише вказує на можливість судового захисту прав і свобод людини і громадянина виключно на основі норм Конституції України. Зазначене кореспондується і нормами, що закріплені у процесуальних кодексах (ч. 9 ст. 8 Цивільного процесуального кодексу та ч. 4 ст. 8 Кодексу адміністративного судочинства України): «Забороняється відмова у розгляді справи з мотивів відсутності, неповноти, нечіткості, суперечливості законодавства, що регулює спірні відносини».

Я. Чистоколяний зазначає, що пряма дія полягає у тому, що на виконання норм Конституції України видаються інші закони, прямо передбачені конституційними положеннями, а у правозастосовчому сенсі пряма дія норм Конституції України означає, що всі суб'єкти конституційного права керуються в своїй діяльності, насамперед, нормами чинної Конституції [9, с. 12].

На думку Ю. Тодики, пряма дія має розглядатися як у законотворчому, так й у правозастосовчому аспектах: у законотворчому пряма дія Конституції полягає у виданні інших законів на виконання норм Конституції, а у правозастосовчому – це використання конституційних норм органами державної влади та суспільними формуваннями [10, с. 122].

Дійсно, системний аналіз змісту конституційних норм та наукові погляди щодо визначення поняття «пряма дія норм Конституції» дає підстави

розглядати досліджувану категорію права у матеріальному та процесуальному аспектах.

Так, у матеріальному сенсі пряма дія норм Конституції України є їх юридичною властивістю, що полягає у безпосередній реалізації таких норм у відповідних правовідносинах та виключає використання та застосування інших нормативно-правових актів [28]. Тобто, норми Конституції України підлягають дотриманню, використанню, застосуванню, виконанню, незалежно від їх деталізації у законах та інших нормативно-правових актах.

Буквальний аналіз першого та другого речення, викладених у ч. 3 ст. 8 Конституції України, дає підстави для висновку про те, що норми Основного Закону є нормами прямої дії лише у випадку їх використання та застосування.

У другому реченні ч. 3 ст. 8 Основного Закону зазначено, що звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Проте, пропонуємо застосовувати розширювальне тлумачення до першого речення ч. 3 ст. 8 Конституції України: норми Конституції України наділені юридичною властивістю прямої дії при будь-якій формі їх реалізації, незалежно від виду такої норми.

Для прикладу, у ч. 1 ст. 67 Конституції України закріплено, що кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори.

За характером припису вказана норма є зобов'язальною та покладає на суб'єктів відповідних правовідносин обов'язок вчиняти певні дії. Формою реалізації ч. 1 ст. 67 Основного Закону є її виконання суб'єктами таких правовідносин. Тобто, на кожного покладено обов'язок сплачувати податки і збори виключно в силу закріплення такого положення у тексті Конституції України. Законами України лише встановлюється, які саме платежі є податками та зборами та порядок їх сплати.

Відповідно до ч. 1 ст. 68 Основного Закону кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України.

Звертаємо увагу, що зазначена норма Конституції України є імперативною та не містить виключень щодо її реалізації.

Так, у силу приписів ч. 1 ст. 68 Конституції України будь-яка зобов'язальна норма Основного Закону є нормою прямої дії та підлягає дотриманню суб'єктами певних правовідносин безумовно.

Заборонні норми Конституції України, на нашу думку, також наділені юридичною властивістю прямої дії. Наприклад, згідно з ч. 2 ст. 15 Основного Закону жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова.

За характером припису зазначена норма є заборонною, формою її реалізації є дотримання (у буквальному сенсі — бездіяльність держави щодо визнання певної ідеології обов'язковою).

Отже, виключно в силу викладення зазначеного припису у нормах Конституції України, будь-яка ідеологія не може бути визнана обов'язковою на території держави, а тому така норма є нормою прямої дії.

Прикладом уповноважуючої норми є ч. 1 ст. 43 Основного Закону, відповідно до котрої кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Формою реалізації зазначеної норми є її використання фізичними особами, тобто виконання трудової функції у порядку, що встановлюється законодавством України.

Можливість реалізувати право на працю гарантується кожному, знову ж таки, виключно в силу закріплення останнього у тексті Основного Закону.

Згідно з ч. 2 ст. 3 Конституції України права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Так, особливістю застосування норм Конституції є те, що реалізації у такій формі підлягає будь-яка норма Основного Закону. У силу приписів ч. 2 ст. 3 Конституції України спосіб забезпечення прав людини повинен бути

ефективним, а тому уповноважений на те орган державної влади місцевого самоврядування зобов'язаний раціонально застосувати норми Конституції України.

У силу положень ч. 4 ст. 7 Кодексу адміністративного судочинства України [29] та ч 6 ст. 10 Цивільного процесуального кодексу України (у редакції, чинній з 15 грудня 2017 року) [30], якщо суд доходить до висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України, суд не застосовує такий закон чи інший правовий акт, а застосовує норми Конституції України як норми прямої дії.

Наприклад, при розгляді адміністративного позову органу місцевого самоврядування про заборону проведення мітингу суд керується нормами Конституції України у тому обсязі, що є необхідним для постановлення законного та обґрунтованого рішення у справі. Такими нормами можуть бути статті Розділу I (Загальні засади) Основного Закону, окремі статті Розділу II (Права, свободи та обов'язки людини і громадянина) та Розділу VIII (Правосуддя) та будь-які інші положення Конституції України залежно від обставин справи.

Отже, у матеріальному сенсі юридична властивість прямої дії норм Конституції України гарантує безпосередню реалізацію таких норм при їх дотриманні, виконанні, використанні та застосуванні суб'єктами відповідних правовідносин.

Для розуміння процесуального аспекту прямої дії норм Конституції України пропонуємо проаналізувати деякі її положення.

Так, норми Основного Закону, у котрих міститься формулювання «визначається/встановлюється законом» можна поділяти на такі категорії:

1. Норми, що встановлюють порядок формування, організації та діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, адвокатури та прокуратури їх повноваження. Прикладом таких норм є:

- ч. 3 ст. 17 Конституції України: «Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові

формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом»;

- ч. 5 ст. 89 Конституції України: «Організація і порядок діяльності комітетів Верховної Ради України, її тимчасових спеціальних і тимчасових слідчих комісій встановлюються законом»;

- ч. 2 ст. 98 Конституції України: «Організація, повноваження і порядок діяльності Рахункової палати визначаються законом»;

- ч. 8 ст. 107 Конституції України: «Компетенція та функції Ради національної безпеки і оборони України визначаються законом»;

- ч. 2 ст. 125 Конституції України: «Суд утворюється, реорганізовується і ліквідовується законом, проект якого вносить до Верховної Ради України Президент України після консультацій з Вищою радою правосуддя»;

- ч. 2 ст. 131¹ Конституції України: «Організація та порядок діяльності прокуратури визначаються законом».

- ч. 3 ст. 131² Конституції України: «Засади організації і діяльності адвокатури та здійснення адвокатської діяльності в Україні визначаються законом»;

- ст. 153 Конституції України: «Порядок організації та діяльності Конституційного Суду України, статус суддів Суду, підстави і порядок звернення до Суду, процедура розгляду ним справ і виконання рішень Суду визначаються Конституцією України та законом».

2. Норми, що встановлюють порядок здійснення певних процедур та порядок реалізації повноважень органами державної влади та місцевого самоврядування. Прикладами таких норм є:

- ст. 4 Конституції України: «Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом»;

- ч. 2 ст. 41 Конституції України: «Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом»;

- ч. 2 ст. 57 Конституції України: «Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом»;

- ч. 3 ст. 77 Конституції України: «Порядок проведення виборів народних депутатів України встановлюється законом»;

- п. 33 ч. 1 ст. 85 Конституції України: «До повноважень Верховної Ради України належить: здійснення парламентського контролю у межах, визначених цією Конституцією та законом»;

- ч. 6 ст. 103 Конституції України: «Порядок проведення виборів Президента України встановлюється законом»;

- ч. 3 ст. 117 Конституції України: «Нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади підлягають реєстрації в порядку, встановленому законом».

3. Норми, що встановлюють порядок реалізації прав людини і громадянина та їх обмеження. Прикладами таких норм є:

- ч. 3 ст. 30 Конституції України: «У невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, можливий інший, встановлений законом, порядок проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку»;

- ст. 31 Конституції України: «Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинів чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.»;

- ч. 1, 2 ст. 32 Конституції України: «Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини»;

- ч. 1 ст. 33 Конституції України: «Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом»;

- ч. 1 ст. 36 Конституції України: «Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей»;

- ч. 3 ст. 41 Конституції України «Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону»;

- ч. 2 ст. 44 Конституції України: «Порядок здійснення права на страйк встановлюється законом з урахуванням необхідності забезпечення національної безпеки, охорони здоров'я, прав і свобод інших людей»;

- ч. 3 ст. 45 Конституції України: «Максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші умови здійснення цього права визначаються законом»;

- ч. 3 ст. 46 Конституції України: «Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом»;

- ч. 2 ст. 54 Конституції України: «Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом»;

- ч. 3 ст. 140 Конституції України: «Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як

безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи».

Так, зазначені норми Основного Закону містять вказівку на те, що визначені положення реалізуються внаслідок прийняття спеціальних законів. Вказане узгоджується з вимогами ст. 92 Конституції України, що містить перелік питань та процедур, що регулюються та встановлюються виключно законами України.

Деякі із перелічених положень Конституції України встановлюють і порядок прийняття спеціальних законів. Наприклад, ч. 6 ст. 20 Основного Закону передбачає прийняття закону про опис державних символів України та порядок їх використання, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. А відповідно до ч. 2 ст. 125 Конституції України проект закону про утворення, реорганізацію або ліквідацію певного суду вноситься до Верховної Ради України Президентом України після консультацій з Вищою радою правосуддя.

Крім зазначеного, звертаємо увагу ще й на те, що процесуальний аспект прямої дії норм Конституції України не є самостійним відносно матеріального аспекту: реалізація положень, що передбачають прийняття спеціальних законів, неможливе без існування основної норми.

Тобто, процесуальний аспект прямої дії норм Конституції України є похідним від матеріального аспекту.

Так, ч. 1 ст. 44 Основного Закону гарантує для захисту своїх економічних і соціальних інтересів право на страйк кожному, хто працює. Частина 2 ст. 44 Конституції України закріплює, що порядок здійснення права на страйк встановлюється законом із урахуванням необхідності забезпечення національної безпеки, охорони здоров'я, прав і свобод інших людей.

Отже, первинною нормою у даному випадку є ч. 1 ст. 44 Конституції України. З метою реалізації права на страйк у тексті ч. 2 ст. 44 Основного Закону зазначено про врегулювання порядку здійснення такого права

спеціальним законом та закріплено вимоги до такої процедури: забезпечення національної безпеки, охорони здоров'я, прав і свобод інших людей.

У ч. 1 та ч. 2 ст. 77 Конституції України закріплено основні, вихідні положення щодо виборів до Верховної Ради України: «Чергові вибори до Верховної Ради України відбуваються в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Верховної Ради України. Позачергові вибори до Верховної Ради України призначаються Президентом України і проводяться в період шістдесяти днів з дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України».

У свою чергу, ч. 3 ст. 77 Конституції України встановлює, що порядок проведення виборів народних депутатів України встановлюється законом.

Системний аналіз вище вказаних положень Основного Закону дає підстави для висновку про те, що наявність у тексті Конституції формулювань «у порядку встановленому законом», «у випадках встановлених законом», «встановлюється законом» та інших подібних є процесуальним аспектом прямої дії Основного Закону та вказує на можливість деталізації первинних положень з метою врегулювання порядку їх реалізації.

Отже, пряма дія норм Конституції України у процесуальному аспекті є її юридичною властивістю, що полягає у можливості деталізації матеріальних положень Основного Закону з метою встановлення порядку їх реалізації та забезпечується шляхом прийняття спеціальних законів, що передбачено виключно у тексті Конституції України [28].

Аналіз змісту норм Основного Закону, що містять словосполучення «у порядку встановленому законом», «у випадках встановлених законом», «встановлюється законом» дає підстави вести мову про те, що такі норми є імперативними та диспозитивними.

Наприклад, у ч. 2 ст. 4 Конституції України закріплено, що підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом. Тобто, процедура набуття і припинення громадянства України регулюється спеціальним законодавчим актом, що приймається з метою реалізації

зазначеної норми Основного Закону. Отже, ч. 2 ст. 4 Конституції України містить імперативну вказівку щодо прийняття спеціального закону з метою врегулювання питань, що стосуються набуття і припинення громадянства України.

Натомість, у ст. 34 Основного Закону закріплене гарантоване кожному право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Частина 3 вказаної статті передбачає, що здійснення цих прав може бути обмежене законодавцем у певних суспільно необхідних випадках, а саме: в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Так, ч. 3 ст. 34 Основного Закону містить формулювання «здійснення цих прав може бути обмежене законом...». Тобто, законодавець вказує на можливість обмеження таких прав, а не на необхідність врегулювання зазначеного питання у законі. Отже, зазначене конституційне положення є диспозитивним та вказує на можливість обмеження права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів, шляхом закріплення відповідних положень у спеціальному законодавчому акті.

Таким чином, усі норми Конституції України наділені юридичною властивістю прямої дії виключно в силу їх закріплення у тексті Основного Закону. Пряма дія окремої норми реалізується у матеріальному або процесуальному аспекті залежно від її змісту.

Для розуміння суті юридичної властивості прямої дії норм Конституції України вважаємо за необхідне здійснити аналіз її співвідношення з такими категоріями як «аналогія закону» та «аналогія права». Загальновідомим є те, що аналогія закону та аналогія права застосовуються для подолання прогалин у законодавстві з метою регулювання суспільних відносин.

Відповідно до Академічного тлумачного словника, аналогія – це подібність, схожість у чому-небудь між предметами, явищами, поняттями. Висновок, зроблений на підставі схожості, подібності у чому-небудь предметів, явищ, понять. Вплив одних елементів мови на інші однорідні чи споріднені з ними, в результаті чого менш впливові елементи змінюються за зразком більш впливових [31].

Аналогія закону – це поширення в процесі правозастосування на конкретні не врегульовані правом життєві відносини чинності норм, які регулюють відносини, подібні до тих, що потребують урегулювання в рамках даної галузі права за найсуттєвішими ознаками. «Подібність» правовідносин означає однотипність правового режиму їх регулювання. Аналогія права – це застосування до конкретних відносин загальних засад і сенсу законодавства у разі відсутності норм, що регулюють подібні за найсуттєвішими ознаками відносини. Це означає, що юридична справа вирішується на основі принципів права, таких як справедливість, гуманізм, юридична рівність, відповідальність за вину тощо.

У процесуальних законодавчих актах (зокрема, у ч. 8 ст. 8 Цивільного процесуального кодексу України [30] та у ч. 7 ст. 9 Кодексу адміністративного судочинства України [29] (у редакції, чинній до 15 грудня 2017 року) встановлено, що у разі відсутності закону, що регулює відповідні правовідносини, суд застосовує закон, що регулює подібні правовідносини (аналогія закону), а за відсутності такого закону суд виходить із конституційних принципів і загальних засад права (аналогія права). У ч. ч. 1, 2 ст. 8 Цивільного кодексу України закріплено, що, якщо цивільні відносини не врегульовані цим Кодексом, іншими актами цивільного законодавства або договором, вони регулюються тими правовими нормами цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (аналогія закону). У разі неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин, вони регулюються відповідно до

загальних засад цивільного законодавства (аналогія права). Аналогічні положення містяться і у ч. 1, 2 ст. 10 Сімейного кодексу України.

Проте, норми Кодексу адміністративного судочинства України та Цивільного процесуального кодексу України зазнали змін внаслідок набрання чинності 15 грудня 2017 року Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» №2147-19.

Так, у ч. 6 ст. 7 Кодексу адміністративного судочинства України (у редакції, чинній з 15 грудня 2017 року), міститься застереження про те, що аналогія закону та аналогія права не застосовується для визначення підстав, меж повноважень та способу дій органів державної влади та місцевого самоврядування [29].

Зазначене повністю узгоджується із положеннями ч. 2 ст. 19 Конституції України, відповідно до якої органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Таким чином, починаючи з 15 грудня 2017 року суди адміністративної юрисдикції уповноважені застосовувати аналогію закону та права лише у тих випадках, що не стосуються підстав, меж повноважень та способу дій органів державної влади та місцевого самоврядування. Так, логічним є висновок про те, що аналогія може мати місце виключно у правовідносинах щодо реалізації прав людини.

Загальновідомим є факт, що аналогія закону та аналогія права не застосовуються у кримінальному та кримінальному процесуальному законодавстві, законодавстві про адміністративні правопорушення. Зазначене впливає зі змісту ч. 2 ст. 19 Конституції України, оскільки відповідно до ч. 4 ст. 3 Кримінального кодексу України, застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено, а у кримінальному та кримінальному процесуальному законодавстві, законодавстві про адміністративні

правопорушення відсутні положення, що дозволяли би судам застосувати аналогію закону та аналогію права у відповідних правовідносинах.

У результаті буквального тлумачення відповідних положень Цивільного процесуального кодексу України та Кодексу адміністративного судочинства України можливо встановити, що аналогія застосовується виключно судом при вирішенні справи та з метою подолання прогалин у чинному законодавстві України.

Аналогічної позиції дотримується і Міністерство юстиції України, про що зазначено у Листі №Н-35267-18 від 30 січня 2009 року «Щодо порядку застосування нормативно-правових актів у разі існування неузгодженості між підзаконними, де йде мова про те, що застосування судами аналогії повинно мати місце у чіткій відповідності з вимогами законності, а судові рішення, винесені за допомогою аналогії, не повинно суперечити чинному законодавству» [32].

На нашу думку, суб'єктом застосування аналогії закону та аналогії права є виключно судові органи. Це пояснюється тим, що, в силу приписів процесуального законодавства, суд не може відмовити у розгляді справи внаслідок відсутності закону, що регулює спірні правовідносини. Проте, така вимога не поширюється на інших суб'єктів правозастосування. Натомість, у силу приписів ч. 2 ст. 19 Конституції України, інші державні органи, органи місцевого самоврядування та їх посадові особи зобов'язані діяти виключно на підставі та у межах повноважень, що надані їм Конституцією України та законами. Тобто, інші суб'єкти правозастосування, на відміну від судових органів, не наділені правом вирішувати правові питання у разі відсутності правового регулювання відповідних правовідносин. А тому, з метою врегулювання таких правовідносин, особа звертається до суду, котрий вирішує справу (визначає спосіб правового регулювання) на підставі застосування аналогії закону та/або аналогії права [33, с. 39].

Більше того, у випадку використання аналогії для врегулювання правовідносин безпосередньо їхніми учасниками у межах цивільного права,

при наявності спору, такий правовий випадок буде розглядатися судом із метою оцінки можливості та доцільності використання аналогії. Тобто, при використанні аналогії учасниками цивільних правовідносин, правова оцінка надаватиметься судом, котрий, у свою чергу, вирішить спір, застосовуючи аналогію закону та/або аналогію права, або встановить невідповідність такого застосування у межах спірних правовідносин.

Крім того, для можливості застосування аналогії закону та/або аналогії права необхідні певні умови, тобто ті випадки, коли такий спосіб усунення прогалин може мати місце.

Зазначене підтверджується тим, що, в силу положень ч. 2 ст. 19 Конституції України, судові органи як органи державної влади не можуть використовувати такий спосіб подолання прогалин у законодавстві на власний розсуд, а лише у випадках, що передбачені чинним законодавством України, а саме у сфері цивільного, господарського та адміністративного судочинства.

Системний аналіз норм чинного законодавства України, що містять положення про аналогію закону та аналогію права, дає підстави для висновку про те, що такими умовами є:

- аналогія застосовується виключно при відсутності правової норми, що регулює спірні суспільні відносини;
- застосуванню за аналогією закону підлягає лише та норма, що регулює подібні правовідносини, тобто повинна мати місце схожість між обставинами справи й чинною нормою;
- застосування аналогії повинно бути обґрунтованим, із зазначенням причин її застосування;
- застосування аналогії не повинно суперечити конституційним принципам і загальним засадам права;
- застосування аналогії оформлюється актом правозастосування.

Подібної позиції дотримується і Міністерство юстиції України, зазначаючи, що при вирішенні справи за аналогією закону чи аналогією права обов'язковим є дотримання таких умов:

- аналогія допустима лише у випадку повної чи часткової відсутності правових норм;
- суспільні відносини, до яких застосовується аналогія, повинні знаходитися у сфері правового регулювання;
- повинна бути схожість між обставинами справи і наявною нормою за суттєвими юридичними ознаками;
- пошук норми, що регулює аналогічний випадок, повинен здійснюватися спочатку в актах тієї ж галузі права, у випадку відсутності – в іншій галузі права й у законодавстві в цілому;
- винесене у процесі використання аналогії правове рішення не повинно суперечити нормам закону, його меті;
- обов'язково повинно бути мотивоване пояснення причин застосування рішення за аналогією до конкретного випадку [32].

Зі змісту правових норм, що містять положення про аналогію, випливає, що первинною для застосування є аналогія закону, а вторинною – аналогія права. Тобто, суб'єкт правозастосування, виявивши, що відсутня правова норма, яка регулює спірні правовідносини, зобов'язаний спочатку встановити можливість застосування аналогії закону (здійснити пошук акту законодавства, що регулює подібні правовідносини), а за відсутності доцільного для застосування законодавчого акту – застосовувати аналогію права.

Більш того, для здійснення пошуку відповідного акту, що має бути застосований за аналогією закону, необхідно дотримуватися певних правил.

Буквальне тлумачення положень законодавства України дає змогу зробити висновок про те, що галузеве законодавство повинно застосовуватися за аналогією. Так, у відповідних нормах Цивільного кодексу України та Сімейного кодексу України законодавець не передбачає можливості застосування міжгалузевої аналогії закону. Зазначене твердження поширюється і на аналогію права – застосуванню підлягають загальні засади відповідного законодавства.

Як зазначалось вище, аналогія закону та аналогія права є правовими інститутами, що існують для подолання прогалин у правовому регулюванні певних суспільних відносин.

Україна є державою романо-германської системи права, у якій судовий прецедент не визнається джерелом права. Так, за своєю правовою природою рішення суду є індивідуальним нормативним актом, котрий, відповідно, поширює свою дію на конкретне визначене коло осіб, які є суб'єктами спірних правовідносин. Із врахуванням висновку про те, що застосування аналогії має місце лише при вирішенні справи судом, можна припустити, що застосування аналогії закону та/або аналогії права є одноразовим способом подолання прогалини у правовому регулюванні та здійснюється в індивідуальному порядку. Таким чином, застосування аналогії судом при вирішенні певної справи не має преюдиційного значення для подальшого регулювання подібних правовідносин з іншим складом їх учасників.

З огляду на викладене та з метою здійснення порівняння аналогії закону та права з юридичною властивістю прямої дії норм Конституції, виділяємо наступні характеристики аналогії у законодавстві:

1) застосування аналогії закону та/або права є способом подолання прогалин у правовому регулюванні суспільних правовідносин;

2) застосування аналогії здійснюється виключно судовими органами при вирішенні справи;

3) для застосування аналогії закону та/або права необхідні певні передумови (серед яких відсутність правової норми, яка б регулювала певні суспільні правовідносини);

4) сфера застосування аналогії закону та/або права є обмеженою (не застосовується у кримінальному законодавстві);

5) механізм застосування аналогії передбачає певні етапи, зокрема: - встановлення необхідності її застосування; - пошук відповідної норми галузевого законодавства, котра регулює подібні правовідносини; - у випадку відсутності такої норми – застосування аналогії права;

6) за аналогією підлягають застосуванню інші норми, акти та загальні засади цієї ж галузі законодавства;

7) застосування аналогії закону та/або аналогії права є індивідуальним способом регулювання певних правовідносин, що виражається в акті правозастосування – рішенні суду.

На противагу зазначаємо, що юридична властивість прямої дії норм Конституції України не є способом подолання прогалин у правовому регулюванні суспільних відносин.

З огляду на викладене, характеристиками юридичної властивості прямої дії норм Конституції України, що відрізняються від характеристик аналогії закону та аналогії права, є:

1) реалізація юридичної властивості прямої дії норм Конституції України не має на меті виключно подолання прогалин у галузевому законодавстві України;

2) юридична властивість прямої дії норм Конституції України гарантує безпосередню реалізацію таких норм при їх дотриманні, виконанні, використанні та застосуванні суб'єктами відповідних правовідносин;

3) юридична властивість прямої дії норм Конституції України реалізується безумовно та не потребує певних на те умов;

4) усі без виключення норми Конституції України наділені юридичною властивістю прямої дії;

5) норми Основного Закону діють безпосередньо, незалежно від характеру правовідносин;

6) юридична властивість прямої дії норм Конституції України є позагалузевим явищем у правовій системі;

7) юридична властивість прямої дії конституційних норм є постійним явищем та не припиняє свою дію внаслідок реалізації у певних правовідносинах [34, с. 163].

Встановлення співвідношення зазначених категорій дає підстави для висновку про те, що пряма дія норм Конституції України є їх юридичною

властивістю, що полягає у можливості регулювання суспільних відносин виключно на основі конституційних норм та без деталізації останніх у спеціальних актах галузевого законодавства України.

1.3 Пряма дія норм Конституції України в механізмі реалізації та захисту прав людини

Значна кількість сучасних наукових досліджень спрямована на розроблення та удосконалення механізму забезпечення прав людини.

Наприклад, предметом дисертаційного дослідження О.В. Пушкіної «Конституційний механізм забезпечення прав людини» є конституційно-правові відносини, пов'язані із забезпеченням прав людини в Україні. У роботі автор пропонує визначати конституційний механізм забезпечення прав людини у вигляді динамічного взаємозв'язку норм та інститутів конституційного права, що характеризують взаємодію формального і матеріального змісту прав людини. О.В. Пушкіна вказує, що досліджувана нею категорія встановлює базові принципи організації та функціонування органів державної влади в частині сприяння реалізації і захисту прав і свобод людини й громадянина. Поняття конституційного забезпечення прав людини автор пропонує розуміти, як систему передбачених конституцією держави заходів, гарантій, засобів та механізмів, що знаходять своє втілення в діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, спрямованих на сприяння реалізації та захист прав та свобод людини і громадянина, що встановлені Конституцією України. У роботі вказується, що категорія «конституційне забезпечення прав людини» містить два важливі елементи: механізм конституційного визначення прав людини та гарантій їх забезпечення й механізм організаційного забезпечення прав людини. На думку автора, стан практичної реалізації прав людини на пряму залежить від ефективності взаємодії вказаних вище елементів, а тому механізм забезпечення прав людини може бути представлений як системна взаємодія держави та її

органів із забезпечення основних груп прав людини, як вони закріплюються в конституції [35, с. 25].

Загальні теоретичні та практичні положення правового механізму реалізації прав людини викладені у монографії «Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні». У параграфі «Правове регулювання та реалізація прав і свобод людини і громадянина» встановлено закономірності, притаманні правам людини, а також загальні та специфічні принципи їх формування та реалізації. Зазначено, що, по-перше, права людини мають універсальний характер, можливість їх ефективної реалізації залежить від рівня розвитку суспільства загалом; по-друге, суб'єктивним правам людини кореспондують юридичні обов'язки, що є важливою умовою їх реалізації. Автори звертають увагу на те, що, з точки зору теорії права, дія права співвідноситься з категорією реалізації права, як загальне та особливе. Зазначається, що категорія «дія права» тісно пов'язана з інтегрованою системою повноважень суб'єкта прав людини. Метою правозастосовчої діяльності у галузі здійснення прав і свобод людини є перетворення загальних правових можливостей, що містяться у законі, в конкретні вимоги певного суб'єкта прав і свобод, і — як результат цього — надання даним суб'єктам можливості користуватися відповідним соціальним благом [36, с. 138].

Теоретичні засади захисту окремих категорій прав частково розглядались у наукових працях, спрямованих на дослідження прав людини, про що йшлося вище.

Крім зазначеного, існують і наукові дослідження, присвячені проблемам здійснення захисту прав людини окремими суб'єктами.

Дисертаційне дослідження А.П. Ткачук «Конституційний суд у механізмі захисту основних прав і свобод: модельний підхід» спрямоване на встановлення ролі та місця судового конституційного контролю щодо захисту основних прав і свобод. Автор зазначає, що забезпечення належного рівня захисту основних прав і свобод людини передбачає, як правило, наявність писаної конституції, що є основою обмеження свавілля державної влади та захисту людини як найвищої

соціальної цінності. Зазначене дозволяє не лише на найвищому рівні закріпити основні права і свободи громадян, а й зобов'язати державу до їх забезпечення. Дисертант зазначає, що Конституційний Суд України посідає одне з провідних місць у механізмі захисту основних прав і свобод людини. Їх захист може здійснюватися як на підставі безпосереднього, так і опосередкованого доступу громадян до конституційного правосуддя шляхом нормоконтролю за поданням певних органів державної влади та їх посадових осіб і шляхом здійснення офіційного тлумачення за безпосереднім зверненням громадян. На думку автора, повноті захисту основних прав і свобод сприяє наявність у Конституційного Суду України попереднього і наступного контролю, чим забезпечується непорушність існуючих конституційних прав і свобод при внесенні змін до Конституції України і ратифікації міжнародних договорів, а також захист основних прав і свобод від їх обмеження, звуження змісту чи обсягу при прийнятті нових законів чи внесенні змін до чинних. У дисертаційному дослідженні встановлено, що особлива роль у здійсненні правозахисної функції належить офіційному тлумаченню конституції та законів. На відміну від інших країн європейської моделі конституційного контролю, в Україні ця форма захисту доступна для будь-якого суб'єкта права. Завдяки офіційному тлумаченню відбувається з'ясування сутності і змісту конституційних прав і свобод людини, визначається їх обсяг, забезпечується конституційне право кожного знати свої права і обов'язки. Офіційне тлумачення на засадах верховенства права надає можливість узгоджувати зміст прав і свобод з вимогами часу. Важливу роль покликаний відігравати Конституційний Суд України в питаннях узгодження розуміння і застосування міжнародного і національного права у сфері захисту основних прав і свобод людини у зв'язку з визнанням Україною юрисдикції Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Європейської конвенції про захист прав і основоположних свобод людини та протоколів до неї [37, с. 14].

У дисертації В.Я. Крижановського «Конституційно-правові засади судового захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні» визначено

особливості конституційного права людини і громадянина на судовий захист, як фундаментального права кожної людини на відкритий, справедливий, гарантований державою розгляд і вирішення її справи у встановлені законом строки, як самостійну систему гарантій забезпечення й охорони прав і свобод. Дисертант зазначає, що право на судовий захист не підлягає жодним обмеженням, оскільки джерелом необмеженого права на судовий захист є безпосередньо Конституція України, положення котрої не передбачають такого обмеження навіть в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Всі інші нормативно-правові акти (як законодавчі, так і підзаконні) можуть лише визначити порядок реалізації цього права, а не відмінити його чи встановити такі процедури, які б ускладнили або унеможливили його реалізацію. При аналізі правової основи діяльності судових органів України, автор вважає необхідним розширити тлумачення ст. 129 Конституції України у контексті того, що судді при здійсненні правосуддя повинні застосовувати не лише законодавчі положення, а й рішення Європейського суду з прав людини на рівні закону. На переконання автора, державні органи повинні вживати необхідних та ефективних заходів, спрямованих на поновлення порушених прав (свобод) скаржника, а не очікувати рішення Європейського суду з прав людини по суті справи [38, с. 15-16].

У дисертаційному дослідженні С.В. Россохи «Правоохоронні органи держави в механізмі захисту прав і свобод людини» під конституційною системою захисту прав і свобод людини пропонується розуміти впорядковану сукупність взаємодіючих ланок правового механізму, діяльність якого спрямована на захист прав і свобод людини і громадянина від посягань і порушень, а також на досягнення у країні стану загального правопорядку, основні параметри котрого зумовлені нормами Конституції. За допомогою цих норм вдається формалізувати основні правозахисні положення, а також засоби, методи і прийоми захисту прав і свобод людини і громадянина різними органами держави, що наділені правозахисною функцією. Суб'єктів сучасної конституційної системи захисту прав і свобод людини і громадянина поділено

на тих, що уповноважені на виконання функції захисту від імені держави, та інститути громадянського суспільства. Дисертант звертає особливу увагу на те, що основним завданням правоохоронних органів є захист життя, здоров'я, прав і свобод людини і громадянина, забезпечення її особистої безпеки, охорона громадського порядку та безпеки, попередження та протидія злочинності, захист інтересів суспільства та держави в цілому [39, с. 11].

Встановленню місця та ролі Європейського суду з прав людини у конституційно–правовому механізмі захисту прав і свобод громадян України присвячене дисертаційне дослідження О.О. Кочури. У роботі «Європейський суд з прав людини у конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод громадян України» встановлено ознаки конституційно-правового механізму захисту прав і свобод громадян України: 1) його динамічний характер, здатність до саморозвитку, вдосконалення; 2) взаємоузгоджений та взаємопов'язаний характер; 3) системний характер – тобто, зв'язок з іншими правовими механізмами; 4) закріпленість у Конституції України та інших джерелах, що містять конституційно-правові норми; 5) цей механізм являє собою певні форми, заходи та засоби; 6) він є індикатором розвитку громадянського суспільства та характеризує державу як демократичну та правову; 7) багаторівневий характер – механізм діє на декількох рівнях, залежно від сфери його застосування. Автор виділяє внутрішньодержавну та міжнародну сферу застосування конституційно-правового механізму захисту прав і свобод громадян України. Так, одним із найефективніших засобів міжнародного захисту прав і свобод, на думку дисертанта, є звернення до Європейського суду з прав людини [40, с. 17].

Таким чином, сучасний стан наукових досліджень проблематики конституційно-правового механізму реалізації та захисту прав людини відзначається широкою науковою дискусією навколо питань змісту, походження, форм закріплення основних прав людини, багатоманітністю поглядів на їх природу та сутність, особливості реалізації та захисту окремих категорій прав, а також місця та ролі Європейського суду з прав людини.

Виключно галузеві наукові пошуки завжди супроводжуються аналізом особливостей конституційно-правового механізму захисту прав і свобод людини, котрий можна оцінити, як центральний елемент як наукового пошуку, так і практичного втілення системи охорони та захисту прав людини.

Статтею 21 Конституції України закріплено, що усі люди є вільні та рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

На думку О. Скрипнюка, права людини – це важливий елемент конституційно-правового статусу особи, зміст якого визначають закріплені та гарантовані Конституцією України межі легітимної діяльності чи поведінки особи або осіб щодо задоволення своїх політичних, соціально-економічних, культурних та інших соціальних потреб [41, с. 342].

Відповідно до позиції Ю. Тодики та Л. Лятнянчина права людини – це закріплені у Конституції України та гарантовані державою можливості кожної людини та громадянина вільно та самостійно обирати вид і міру своєї поведінки, користуватися наданими їм соціальними благами, як в особистих, так і в суспільних інтересах [42, с. 226].

Як зазначає М. Савенко, основу механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина становлять правові принципи, норми (юридичні гарантії), а також умови і вимоги діяльності органів влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, громадян, які в сукупності забезпечують дотримання, реалізацію і захист прав та свобод громадян [43, с. 71].

На думку К. Гасанова, механізм забезпечення прав людини є єдиною системою взаємодіючих правових засобів, за допомогою котрих держава здійснює юридичний вплив на правовідносини між суб'єктами права з метою визнання, дотримання та реалізації основних прав людини і громадянина [44, с. 259].

Відповідно до позиції, висловленої Т. Бабковою, під механізмом забезпечення прав і свобод людини та громадянина необхідно розуміти динамічну, взаємоузгоджену та взаємопов'язану систему встановлених

Конституцією та законами України правових форм, засобів і заходів, за допомогою яких здійснюється реалізація прав і свобод людини та громадянина, їх охорона та захист [45, с. 56].

Щодо системи механізму забезпечення прав людини, наукова доктрина, здебільшого, включає такі підсистеми, як:

- 1) механізм реалізації прав людини;
- 2) механізм охорони прав людини;
- 3) механізм захисту прав людини.

Так, варто розмежувати поняття «реалізація прав людини», «охорона прав людини» та «захист прав людини». У теорії права поняття «реалізація права», у загальному, позначає процес перетворення правових приписів у певних правовідносинах. Охорона прав – система нормативно-правових актів та інституцій, створених із превентивною метою або для мінімізації порушень прав людини. Захист прав є діями, спрямованими на відновлення порушених прав, забезпечення компенсації шкоди, завданої внаслідок такого порушення.

Таким чином, реалізація та захист прав людини, на відміну від охорони, потребують вчинення активних юридично значимих дій. Натомість, дієвість механізму охорони прав людини забезпечується формальним закріпленням певних прав у Конституції та існуванням системи органів державної влади та місцевого самоврядування, що є елементами забезпечення прав людини.

Із урахуванням предмета та мети даного дослідження, доцільно розглядати саме поняття «механізми реалізації та захисту прав людини», як таке, що реалізовує пряму дію норм Конституції. Крім того, зазначена юридична властивість Конституції забезпечує дієвість механізмів реалізації та захисту прав людини.

Зміст права людини, окрім іншого, охоплює юридичні можливості, що забезпечують реалізацію інтересів носія суб'єктивного права. Тобто, механізм реалізації суб'єктивного права є невід'ємним та обов'язковим елементом, котрий забезпечує можливість людини обирати вид та міру своєї поведінки у межах певних правовідносин.

У загальному вигляді структуру суб'єктивного права становлять чотири різновиди можливостей:

а) можливості поведінки у межах свободи, що встановлена нормою права. Ця свобода забезпечує реалізацію інтересів людини у певній сфері законним шляхом, що виключає порушення прав інших суб'єктів;

б) можливості користування наданим благом із метою реалізації закріплених правом суб'єктивних інтересів. Саме ця складова суб'єктивного права забезпечує реальність, дієвість та ефективність правових норм;

в) можливості вимагати виконання обов'язку іншими суб'єктами права як гарантії дієвості права;

г) можливості звертатися до суду за захистом порушеного права як гарантії поновлення порушеного права та покарання винних у порушенні прав суб'єктів [46, с. 320].

Так, поняття «механізм реалізації прав людини» можна розглядати у об'єктивному та суб'єктивному значенні.

Під механізмом реалізації прав людини, у суб'єктивному значенні, варто розуміти юридичні дії особи-носія такого права, що полягають у активній поведінці з метою забезпечення суб'єктивних інтересів, гарантованих Конституцією. Механізм реалізації права, що забезпечується безпосередньо його носієм, є здійсненням такого права [47].

В об'єктивному значенні механізм реалізації прав людини є процесом, що становить сукупність юридичних дій особи-носія такого права та інших зобов'язаних суб'єктів правовідносин, що врегульовані нормами права, супроводжуються наявністю відповідних юридичних фактів та мають на меті забезпечення гарантованих Конституцією суб'єктивних інтересів [47].

Тобто, механізм реалізації права людини існує з метою досягнення певних благ – забезпечення суб'єктивних інтересів, що є складовою відповідного права людини.

Враховуючи викладені визначення, можна встановити структуру механізму реалізації права людини.

Структура механізму реалізації права людини – це сукупність взаємопов'язаних та взаємообов'язкових елементів, котрі у своїй сукупності забезпечують досягнення суб'єктивних інтересів внаслідок реалізації права людини.

Такими елементами є:

1) суб'єкт – носій права, який наділений правоздатністю, достатньою для реалізації певного права;

2) суб'єктивне право, що може бути як закріпленим у конституційно-правовій нормі, так і бути похідним від неї. Згідно з ч. 1 ст. 22 Конституції України права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними. Буквальне тлумачення зазначеної норми дає підстави сформулювати висновок про те, що Конституцією закріплено основні права людини; однак, останні підлягають розширеному тлумаченню;

3) норми права, які регулюють порядок реалізації права людини;

4) юридичний факт, що є початковим для реалізації права: дія або подія, котра спонукає суб'єкта-носія права до його реалізації;

5) юридичні дії суб'єкта-носія права, спрямовані на реалізацію останнього та вчинені з метою забезпечення суб'єктивних інтересів;

6) юридичні дії інших зобов'язаних суб'єктів, що вчиняються з метою забезпечення можливості реалізації такого права. Такими діями, зокрема, є здійснення своїх обов'язків суб'єктами владних повноважень. До даної категорії належить і бездіяльність інших осіб, що є обов'язковою згідно з вимогами законодавства;

7) юридичні факти, що супроводжують реалізацію права та є наслідком вчинення певних юридичних дій особою-носієм права та іншими зобов'язаними суб'єктами [47, с. 21].

Зазначені елементи у своїй сукупності забезпечують дію механізму реалізації прав людини, кінцевим юридичним фактом якого є забезпечення суб'єктивних інтересів носія такого права.

Для практичного розуміння взаємодії вище вказаних елементів опишемо механізм реалізації права людини на свободу об'єднання у політичні партії.

Частина 1 ст. 36 Конституції України гарантує громадянам України право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації з метою здійснення своїх прав і свобод, а також для їх захисту. У той же час, вказана норма Основного Закону допускає існування певних законодавчих обмежень у процесі реалізації такого права – в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Так, суб'єктом-носієм такого права є громадянин України, який, відповідно до Конституції України, має право голосу на виборах та не підпадає під обмеження, встановлені ч. 3 ст. 6 Закону України «Про політичні партії в Україні». Зазначена вимога встановлена ч. 1 ст. 6 Закону України «Про політичні партії в Україні».

Суб'єктивне право на свободу об'єднання у політичні партії закріплене у ст. 36 Конституції України та є похідним від права брати участь в управлінні державними справами, оскільки, відповідно до ст. 2 Закону України «Про політичні партії в Україні» політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян-прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах [48].

Порядок реалізації права на об'єднання у політичні партії врегульовано нормами Конституції України, Закону України «Про політичні партії в Україні».

Юридичним фактом, що спонукає суб'єкта-носія права до реалізації права на свободу об'єднання у політичні партії, є прийняття рішення про її створення на установчому з'їзді за участю не менше 100 осіб, що передують факту легалізації партії, відповідно до вимог ст. 10 Закону України «Про політичні партії в Україні».

Юридичними діями суб'єкта-носія права, спрямованими на реалізацію права на свободу об'єднання у політичні партії є подання до уповноваженого органу документів для реєстрації політичної партії згідно зі ст. 11 Закону України «Про політичні партії в Україні».

Юридичними діями інших зобов'язаних суб'єктів, що вчиняють із метою забезпечення можливості реалізації такого права, є: перевірка документів, поданих для реєстрації (ч. 1 ст. 11 Закону України «Про політичні партії в Україні»); здійснення дії щодо перевірки відомостей, зазначених у таких документах; прийняття рішення про реєстрацію політичної партії.

Юридичними фактами, що супроводжують реалізацію права на свободу об'єднання у політичні партії, є скликання установчого з'їзду, збір необхідної кількості підписів, подання документів для реєстрації, видача свідоцтва про реєстрацію політичної партії тощо.

Внаслідок послідовної взаємодії вказаних елементів механізму, право на свободу об'єднання у політичні партії є реалізованим, що засвідчується юридичним фактом – видачою свідоцтва про реєстрацію політичної партії.

Так, реалізація права на свободу об'єднання у політичні партії частково залежить від дій інших зобов'язаних суб'єктів, зокрема органу, уповноваженого здійснювати реєстрацію політичних партій в Україні.

Натомість, право людини на життя не залежить від волі інших суб'єктів. Суб'єктом-носієм права на життя є кожна людина, як це встановлено у ч. 1 ст. 27 Конституції України.

Право людини на життя закріплене у ст. 27 Конституції України та має у своїй структурі інші, похідні, права людини, як то: право на захист життя, право на достатній життєвий рівень, право на медичну допомогу, право на безпечне довкілля тощо. Порядок реалізації права на життя та похідних від нього прав встановлено нормами Конституції України та іншими актами законодавства, котрі застосовують у сфері охорони здоров'я, організації умов праці, соціального захисту та ін.

Початковим юридичним фактом для реалізації права людини на життя є її народження – з цього моменту у людини виникає можливість розпоряджатися власним життям.

Юридичними діями суб'єкта-носія права, спрямованими на реалізацію останнього та вчинені з метою забезпечення суб'єктивних інтересів, є, фактично, будь-які юридичні дії, що вчиняються людиною з метою розпорядження власним життям та його збереження. Для прикладу, з метою збереження власного життя, реалізуючи право на медичну допомогу (яке є похідним від права на життя), людина звертається до закладу охорони здоров'я для отримання кваліфікованого лікування.

У ч. 2 ст. 27 Конституції України закріплено, що ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Крім того, позбавлення життя (вбивство) є кримінально караним діянням відповідно до Кримінального кодексу України. Отже, у інших осіб виникає обов'язок утриматися від дій, спрямованих на позбавлення життя.

Таким чином, серед прав людини, закріплених у Конституції України та похідних від них, є й ті, що не потребують активних дій інших зобов'язаних суб'єктів з метою їх реалізації.

Проте, реалізоване право людини не є безумовно існуючим юридичним фактом. Натомість, сам процес реалізації такого права, як і юридичний факт, що є наслідком його реалізації, потребують захисту, тобто вжиття певних заходів для його забезпечення.

На думку М. Рагозіна, юридичний механізм захисту прав людини – це можливість здійснення громадянами певних вчинків щодо захисту власних прав і свобод, а також система органів, що захищають і забезпечують ці права та свободи. Систему органів, котрі захищають і гарантують права людини, становлять: Верховна Рада України; Президент України; Кабінет Міністрів; центральні та місцеві органи державної виконавчої влади; органи місцевого самоврядування; органи міліції; служба безпеки; прокуратура; суд [49].

О. Снежко зазначає, що конституційний механізм захисту прав і свобод являє собою певну систему органів, засобів, закріплених у конституції держави, що забезпечують найбільш повний і ефективний захист прав і свобод людини і громадянина [50, с. 18].

На думку О. Єремєєвої, механізм захисту прав і свобод людини та громадянина необхідно розглядати у широкому та вузькому сенсах. У широкому розумінні – це правові норми, що встановили права і свободи людини та громадянина; юридичні факти, що є підставою виникнення, зміни або припинення правовідносин; правовідносини; діяльності суб'єктів правозахисної діяльності, у тому числі органів державної влади та ін. У вузькому ж сенсі механізм захисту є сукупністю застосовуваних гарантій захисту порушених прав і свобод людини і громадянина [51, с. 4].

Отже, під механізмом захисту прав людини пропонуємо розуміти сукупність взаємозалежних елементів, що становлять передбачені законодавством заходи та засоби превентивного та компенсаційного характеру, спрямовані на забезпечення можливості реалізації права людини, попередження посягань на таке право або на поновлення права людини у випадку його порушення [46].

Так, дія механізму захисту права людини може бути спрямована на:

1) забезпечення можливості реалізації права людини, тобто усунення перешкод у процесі досягнення суб'єктивних інтересів носієм такого права. Іншими словами, забезпечення можливості реалізації права людини є засобом захисту оспорюваних прав;

2) попередження посягань на право людини, що досягається застосуванням заходів превентивного характеру та спрямоване на забезпечення рівня правопорядку у державі;

3) поновлення права людини у випадку його порушення, що досягається заходами компенсаційного характеру та спрямоване на відновлення становища людини, яке існувало до делікту.

Структура механізму захисту права людини – це система взаємопов’язаних та взаємообов’язкових елементів, котрі у своїй сукупності забезпечують реалізацію права людини, попередження посягань на таке право або відновлення права людини у випадку, якщо відбулось його порушення.

Такими елементами є:

1) суб’єкт – носій права, який наділений правоздатністю, достатньою для ініціювання захисту певного права;

2) суб’єктивне право, що повинно бути захищене. Таке право може потребувати захисту у процесі його реалізації (тобто, є оспорюваним, а тому потребує усунення перешкод);

3) суб’єкти, уповноважені законом вчиняти дії для захисту порушеного права, тобто, учасники правовідносин, що виникли внаслідок необхідності вжиття певних заходів захисту права. Таких суб’єктів можна поділити на: - зобов’язаних суб’єктів (органи державної влади, місцевого самоврядування та їх посадові особи, уповноважені на захист прав людини); - громадські інститути, чия діяльність спрямована на забезпечення захисту прав людини (громадські організації, спілки, профспілки та інші об’єднання громадян). Залежно від юрисдикції таких суб’єктів вони є: - національними (повноваження поширюються на територію України); - міжнародними (повноваження поширюються на територію певних міждержавних утворень);

4) норми права, що регулюють порядок захисту права людини та компетенції відповідних зобов’язаних суб’єктів;

5) юридичний факт – підстава для виникнення потреби у захисті права: дія іншого суб’єкта або подія, котра або перешкоджає реалізації права, або порушує його;

6) заходи та засоби, що вживають та використовують із метою захисту права людини [52, с. 12].

Останні поділяються на:

а) юридичні дії суб’єкта-носія права: такі дії особа може вчиняти самостійно (без звернення до уповноважених органів) або ж шляхом ініціації

вжиття заходів захисту права (звернення до уповноважених органів та громадських інститутів та сприяння у вжитті відповідних заходів захисту права);

б) юридичні дії інших зобов'язаних суб'єктів або уповноважених законом суб'єктів, що вчиняють із метою захисту права людини: такими діями, у першу чергу, є виконання своїх обов'язків та реалізація повноважень органами державної влади та місцевого самоврядування, а також вчинення певних дій громадськими інститутами, що спрямовані на захист прав людини.

Умовно заходи та засоби захисту права людини, що здійснюють інші суб'єкти, можна поділити на декілька категорій. Так, залежно від юрисдикції суб'єкта, вони поділяються на: - національні (реалізуються у межах національного законодавства суб'єктами владних повноважень та громадськими інститутами); - міжнародні (реалізуються на міждержавному рівні відповідними установами та організаціями, що наділені такими повноваженнями). Залежно від характеру заходів та засобів права людини існують: - адміністративні заходи (позасудові), котрі реалізують без звернення особи до судових органів; - судові заходи, що вживаються у випадку звернення особи до суду та, як правило, полягають у відновленні порушеного права людини. Залежно від мети захисту права, заходи та засоби його захисту можна розподілити на такі: - застосовуються з метою забезпечення реалізації права людини; - застосовуються з метою недопущення порушень права людини; - застосовуються з метою відновлення порушеного права. Крім зазначеного, заходи та засоби захисту за їх характером поділяються на: -превентивні, що існують з метою недопущення порушення права людини; - компенсаційні, що забезпечують відновлення порушеного права та повернення особи у становище, що існувало до такого порушення;

7) юридичні факти, що супроводжують захист права та є наслідком вчинення певних юридичних дій особою-носієм права та іншими суб'єктами таких правовідносин.

Зазначені елементи у своїй сукупності забезпечують дію механізму захисту прав людини, кінцевим юридичним фактом чого є або усунення

перешкод у реалізації суб'єктивного права, або відновлення порушеного права людини.

Практичне розуміння взаємодії вищевказаних елементів проілюструємо на прикладі механізму захисту права на соціальний захист, до складу якого входить й право на пенсійне забезпечення.

Так, суб'єктом-носієм права на пенсійне забезпечення за віком є особа, яка досягла пенсійного віку та має необхідний страховий стаж.

Суб'єктивне право, що повинно бути захищеним, передбачене ст. 46 Конституції України та полягає у наданні особі певних соціальних виплат.

Суб'єктами, уповноваженими законом вчиняти дії для захисту порушеного права на національному рівні, є органи державної влади (зокрема, Міністерство соціальної політики України, органи Пенсійного фонду України та їх посадові особи, суд), громадські об'єднання, метою діяльності котрих є захист прав пенсіонерів, норми права, за допомогою котрих регулюють порядок захисту права людини та компетенції відповідних зобов'язаних суб'єктів.

У якості прикладу доцільно розглянути ситуацію, коли особа звернулась до територіального управління Пенсійного фонду України із заявою та необхідними документами для призначення пенсії за віком. Результатом розгляду поданих документів посадовими особами суб'єкта владних повноважень стало прийняття рішення про відмову у призначенні пенсії за віком внаслідок відсутності необхідного страхового стажу. Тобто, юридичним фактом, що перешкоджає реалізації права на пенсійне забезпечення, є відмова уповноваженого органу призначити пенсію за віком.

У наведеному прикладі для захисту права на пенсійне забезпечення суб'єкт-носіє такого права може самостійно вчиняти дії для його захисту шляхом отримання відомостей щодо обчислення страхового стажу, необхідних довідок тощо. Крім того, особа може звернутись до територіального управління Пенсійного фонду України та вищих у ієрархії органів державної влади органів й посадових осіб із заявами, скаргами та клопотаннями із метою усунення перешкод у реалізації свого права.

Юридичними діями інших зобов'язаних суб'єктів або уповноважених законом суб'єктів, що вчиняються з метою захисту права на пенсійне забезпечення є: розгляд заяв, скарг та клопотань, запитування інформації щодо обчислення страхового стажу заявника в установ та організацій, де особа працювала тощо. До заходів захисту права відноситься і звернення особи до суду з позовною заявою.

Юридичним фактом, котрий є наслідком вчинення певних юридичних дій особою-носієм права та іншими суб'єктами таких правовідносин є прийняття рішення про призначення пенсії за віком (внаслідок розгляду заяв, скарг та клопотань суб'єкта-носія права або за рішенням суду).

В окресленому вище випадку право людини на пенсійне забезпечення потребувало захисту на етапі його реалізації шляхом усунення перешкод для прийняття уповноваженим на те органом рішення про призначення пенсії за віком.

У наступному випадку розглянемо механізм захисту права, що має місце внаслідок його порушення.

Положення ст. 43 Конституції України закріплюють право на працю та гарантують кожному можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Суб'єктом-носієм права на працю є особа, яка досягла віку, встановленого ст. 188 Кодексу законів про працю України.

Суб'єктивне право, що повинно бути захищене, – право на працю, закріплене у ст. 43 Конституції України, механізм реалізації якого деталізований у Кодексі законів про працю України, Законі України «Про державну службу» та інших спеціальних законах.

Суб'єктами, які уповноважені законом вчиняти дії для захисту порушеного права, є безпосередньо керівник установи, де працює особа, профспілки та судові органи. Згідно з ч. 1 ст. 221 Кодексу законів про працю України трудові спори розглядаються, крім іншого, судами.

У даному випадку розглянемо ситуацію про звільнення працівника з роботи внаслідок скорочення посади. Тобто, юридичним фактом, що є підставою для виникнення потреби у захисті права, є звільнення працівника.

Заходи та засоби, що застосовуються та використовуються з метою захисту права людини на працю, розкриті у ч. 1 ст. 232 Кодексу законів про працю України, де встановлено перелік випадків, коли трудові спори розглядають безпосередньо судом, зокрема і спори про поновлення на роботі. Тобто, у даному випадку заходами, реалізованими для захисту порушеного права, є звернення звільненого працівника до суду із позовною заявою про поновлення на роботі та розгляд такої справи судом [53].

Юридичним фактом, котрий має наслідком вчинення певних юридичних дій особою-носієм права та іншими суб'єктами таких правовідносин, є поновлення звільненого працівника на роботі за рішенням суду.

Внаслідок послідовної взаємодії вказаних елементів механізму захисту, право на працю звільненого працівника є відновленим внаслідок вжиття компенсаційних заходів його захисту.

Таким чином, у підсумку наголосимо, що у науково-теоретичному сенсі необхідно запропонувати розмежування понять «реалізація прав людини», «охорона прав людини» та «захист прав людини». При цьому, реалізація та захист прав людини, на відміну від охорони, потребують активної юридично значимої поведінки суб'єкта. Також це приводить до необхідності зробити висновок, що здійснення права має місце тоді, коли суб'єкт права самотійно вчиняє дії, спрямовані на забезпечення суб'єктивних інтересів як результату, а при реалізації права йдеться про необхідність вчинення окремих юридичних дій й іншими зобов'язаними на те суб'єктами. Водночас, ефективна дієвість механізму реалізації та захисту прав людини полягає у можливості реалізації властивості прямої дії норм Конституції.

Так, для прикладу, право на життя, у його загальному вигляді та без диференціації на складові, особа здійснює самотійно. Для досягнення суб'єктивного інтересу – самого процесу життя – у суб'єкта-носія не виникає

необхідності звертатися до будь-яких інших суб'єктів для спонукання для вчинення певних юридичних дій.

Натомість, право на медичну допомогу реалізується особою внаслідок звернення до уповноважених зобов'язаних суб'єктів з метою досягнення суб'єктивного інтересу – медичної послуги та охорони здоров'я.

У загальному, під реалізацією норм права розуміють здійснення учасниками відповідних правовідносин встановлених такими нормами правил, тобто вплив правових норм на поведінку особи.

На думку О. Скакун, реалізація права – це втілення приписів правових норм у правомірній поведінці суб'єктів права, в їх практичній діяльності, що є водночас і процесом, і кінцевим результатом [54, с. 426].

А. Колодій зазначає, що реалізація норм права є утіленням положень правових норм у фактичній поведінці (діяльності) суб'єктів права [55, с. 203].

У юридичній науці розрізняють такі форми реалізації норм права: дотримання, використання, застосування, виконання.

Дотримання норм права полягає в утриманні суб'єктом від дії, що заборонені такою нормою. Фактично, дотримання норм права полягає у бездіяльності суб'єкта певних правовідносин з метою забезпечення правопорядку у державі. Активні дії учасника правовідносин мають місце при виконанні норм права. Так, виконання норм права – це форма реалізації зобов'язальних норм, що має місце в силу приписів законодавства та здійснюється з метою виконання певних обов'язків.

Про використання норм права йдеться при реалізації уповноважувальних норм безпосередньо учасником відповідних правовідносин, внаслідок чого останні користуються наданими їм правами. Тобто, при використанні норм права особи реалізують свої суб'єктивні права, що надані їм законодавством.

Особливою формою реалізації норм права є їх застосування. Так, особливістю застосування норм права є те, що суб'єктом їх реалізації є уповноважені та не органи. Крім того, унаслідок застосування норм права видається відповідний акт, що є персоніфікованим.

На думку В. Червонюка, застосування норм права – це самостійний інститут, що спрямований на сприяння суб'єктам права у реалізації їх прав та виконання ними обов'язків шляхом прийняття уповноваженими особами індивідуальних актів [56, 323].

О. Юхимюк розуміє застосування норм права як правову форму діяльності уповноважених компетентних суб'єктів, спрямовану на реалізацію принципів та норм права в конкретних життєвих ситуаціях через винесення індивідуально-конкретних рішень [57, с. 133].

На думку Б. Малишева та О. Москалюка, правозастосування є управлінською діяльністю із винесення індивідуально-конкретних приписів, за допомогою котрих одним учасникам правовідносин надаються права, а на інших покладаються обов'язки [58, с. 160].

Ознаками застосування норм права є:

- 1) активні дії уповноважених на те суб'єктів владних повноважень;
- 2) здійснення владно-управлінських функцій щодо інших учасників таких правовідносин суб'єктом, який застосовує норму права у правовідносинах, що склались внаслідок такої форми реалізації права;
- 3) видання відповідного акта, персоніфікованого та обов'язкового для учасників таких правовідносин. За невиконання вимог акта застосування, особа зазнає негативних наслідків у вигляді притягнення до певного виду відповідальності, що встановлено законодавством.

Тобто, застосування норм права – це форма реалізації права, котра здійснюється суб'єктами владних повноважень внаслідок виконання їх управлінських функцій з метою індивідуалізації конкретної норми права щодо певних учасників правовідносин, що втілюється у формі обов'язкового до виконання акта.

Під механізмом застосування норм права І. Невзоров пропонує розуміти сукупність взаємообумовлених та взаємопов'язаних правових засобів, використовуваних державою, її органами та посадовими особами з метою

забезпечення законного, справедливого та обґрунтованого застосування права у відповідності до волі законодавця [59, с. 96].

На думку Н. Костюк, стадія правозастосовчого процесу є сукупністю дій посадової особи або державного органу, спрямованих на розв'язання певного завдання правозастосування. При цьому кожна стадія є відносно відокремленим ланцюгом, що тісно пов'язана з наступними стадіями [60, с. 71].

Враховуючи змістовне спрямування дисертаційного дослідження, варто зосередити увагу на теоретичних питаннях застосування норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Застосування норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод – це форма реалізації її норм, що здійснюється суб'єктами владних повноважень внаслідок виконання їх управлінських функцій та полягає у прийнятті на основі її положень індивідуального акта, що є обов'язковим до виконання учасниками таких правовідносин [61].

Суб'єкти застосування норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод – органи державної влади, місцевого самоврядування та їх посадові особи, що наділені правозастосовчими повноваженнями відповідно до законодавства, та здійснюють таке застосування з метою поширення дії її норм на учасників певних правовідносин.

Суб'єктів застосування норм поділяємо на:

1) органи та посадові особи публічної адміністрації: органи державної влади, місцевого самоврядування та їх посадові особи, що наділені правозастосовчими функціями;

2) органи судової влади.

Залежно від юрисдикції суб'єкти застосування норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод поділяються на:

а) національні: їх юрисдикція поширюється на територію держави та/або її адміністративно-територіальні одиниці;

б) міжнародні: наділені правозастосовчими повноваженнями на міждержавному рівні.

Мета застосування норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод може бути:

- 1) регулятивною: внаслідок застосування норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод уповноваженим на те суб'єктом забезпечується правопорядок;
- 2) охоронною: внаслідок застосування норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод уповноваженим на те суб'єктом забезпечується недопущення порушення прав людини;
- 3) захисною: внаслідок застосування норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод уповноваженим на те суб'єктом здійснюється відновлення порушеного права людини.

Форми застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод – це способи, якими уповноважені на те суб'єкти здійснюють застосування її норм до певних правовідносин, що виражається у відповідних актах.

Формами застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод є:

- 1) буквальне застосування – здійснення правозастосовчої діяльності на підставі норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод без їх тлумачення;
- 2) розширювальне застосування – здійснення правозастосовчої діяльності на підставі норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод внаслідок їх тлумачення.

Так, кінцевим етапом застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, як і застосування норм права, є прийняття уповноваженим на те суб'єктом відповідного акта. Для прикладу, актом застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод на загальнонаціональному рівні є прийняття Верховною Радою України Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року №3477-IV.

Відповідно до ч. 1 ст. 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення Суду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами. Тобто, з метою забезпечення дії даного положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Верховною Радою України прийнято Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року №3477-IV.

Таким чином, у зазначеному випадку має місце буквальне застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод національним органом публічної адміністрації з регулятивною метою.

Застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод має місце і у діяльності судових органів. Для прикладу, в ухвалі Київського апеляційного адміністративного суду від 10 листопада 2016 у справі №826/9510/16 (головуючий суддя – Белова Л.В., судді: Безименна Н.В., Желтобрюх І.Л.) має місце буквальне застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод національним органом судової влади із захисною метою, зокрема, з посиланням на ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод вказано таке: «Беручи до уваги те, що визначальним принципом здійснення правосуддя в адміністративних справах є принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі і обов'язок суб'єкта владних повноважень доказувати правомірність своїх дій чи рішень, на відміну від визначального принципу цивільного судочинства, що полягає у змагальності сторін, суд, який розглянув справу, не віднесено до його юрисдикції, не може вважатися «судом, встановленим законом» у розумінні частини першої статті 6 Конвенції.» [62].

Аналогічним прикладом є постанова Вищого адміністративного суду України від 17 травня 2017 року у справі № 800/396/16, у мотивувальній частині котрої, внаслідок посилання на ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод зроблено такий висновок: «Нікого не може бути позбавлено свободи, крім визначених пунктом 1 статті 5 випадків і відповідно до

процедури, встановленої законом. Одним із таких випадків є законний арешт або затримання особи, здійснене з метою до провадження її до компетентного судового органу Проте, під час ухвалення рішення 24 січня 2014 року вказаних принципів дотримано не було.» [63].

У постанові Київського апеляційного адміністративного суду від 29 травня 2017 року у справі №826/100/16 колегією суддів у складі: головуєчого – Белової Л.В., суддів: Безименної Н.В., Желтобрюх І.Л. застосовано розширювальне тлумачення норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а саме ст. 13 (право на ефективний засіб юридичного захисту). Колегія суддів вказала, що ефективний спосіб захисту повинен забезпечити поновлення порушеного права, бути адекватним наявним обставинам. Враховуючи викладене, суд апеляційної інстанції не погодився з висновком суду першої інстанції у справі щодо наявності правових підстав та доцільності визнання протиправним та скасування оскаржуваного наказу [64].

Відповідно до ст. 19 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод для забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї створюється Європейський суд з прав людини.

За змістом ч. 1 ст. 32 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод юрисдикція Суду поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї.

Рішення Європейського суду з прав людини є прикладом розширювального застосування міжнародним судовим органом норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод .

Так, у рішенні «Яковенко проти України» Суд зазначає, що ненадання своєчасної і належної медичної допомоги заявнику з ВІЛ і туберкульозом прирівнюється до нелюдського і такого, що принижує гідність, поводження [65].

Хоча Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод не містить статті, яка би гарантувала право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, у рішенні «Дубецька та інші проти України» Європейський суд

встановив порушення ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у зв'язку з тим, що держава не надала належного пояснення невжиттю протягом більш ніж двадцяти років заходів для переселення заявників або вирішення їх ситуації іншим чином [66].

Інший приклад – «Грімковська проти України»: Європейський суд встановив порушення ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод внаслідок недотримання державою «справедливого балансу між інтересами заявниці та інтересами суспільства»: у даній справі держава не довела, що, до початку процесу експлуатації дороги по вулиці Ч. в якості автомагістралі, мало місце дослідження екологічних наслідків такого використання та в подальшому було здійснено таку екологічну політику, яка б була справедливою та адекватно корелювала із ситуацією [67].

Отже, Європейський суд з прав людини здійснює розширювальне застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод з метою ефективного захисту прав людини, які безпосередньо не закріплені у її тексті.

Отже, на даному етапі дослідження наголосимо, що формою реалізації права в його об'єктивному значенні, котра здійснюється в процесі діяльності суб'єктів владних повноважень є саме застосування норм права. Наслідком виконання управлінських повноважень у цьому разі є обов'язковий до виконання акт, де індивідуалізується конкретна норма права щодо певних учасників правовідносин. Зазначене дозволяє визначити такі особливості механізму застосування норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, як: наявність суб'єктів застосування норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (у тому числі — органи державної влади, місцевого самоврядування та їх посадових осіб), спеціальну мету застосування (з поділом на регулятивну, охоронну та захисну), специфічні форми застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (буквальне та розширювальне). Кінцевим етапом застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, як і застосування норм права, є прийняття

уповноваженим на те суб'єктом відповідних актів, які можна поділити на: нормативно-правові, що прийняті на основі норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, та судові рішення, що є результатом застосування норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод при розгляді судовими органами справ.

Висновки до Розділу 1.

1. У сучасних наукових дослідженнях переважає аналіз окремих теоретичних питань дії конституційних норм та розмежування із суміжними категоріями. Водночас, абсолютно недослідженою та актуальною залишається тема прямої дії норм Конституції. Під дією норм Конституції України, пропонуємо розуміти об'єктивне правове явище, що полягає у встановленні основ суспільного ладу, державного устрою, порядку утворення, організації, діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, їх компетенції, прав і обов'язків людини і громадянина в силу виключно закріплення відповідних норм у Основному Законі.

2. Визначено, що норми Конституції України діють на території України та об'єктах, що до неї прирівнюються, та поширюється на тимчасово окуповані території (Автономну Республіку Крим та окремі райони Донецької та Луганської областей) із особливостями, що встановлені спеціальними законами.

3. Положення Конституції України вказують на необхідність існування відповідного закону виключно з метою врегулювання процедури реалізації певної норми, а закріплення зазначених норм зобов'язує законодавчий орган (або інший орган, що наділений нормотворчою функцією) видати такий нормативно-правовий акт, що і є її прямою дією. Отже, безпосередня та опосередкована дія є формами прямої дії норм Конституції України. Таким чином, усі норми Конституції України наділені юридичною властивістю прямої дії виключно в силу їх закріплення у тексті Основного Закону. Пряма дія

окремої норми реалізується у матеріальному або процесуальному аспекті, залежно від її змісту.

4. У матеріальному сенсі пряма дія норм Конституції України є їх юридичною властивістю, що полягає у безпосередній реалізації таких норм у відповідних правовідносинах та виключає використання та застосування інших нормативно-правових актів. Пряму дію норм Основного Закону у процесуальному аспекті розглядаємо як її юридичну властивість, що полягає у можливості деталізації матеріальних положень Основного Закону з метою встановлення порядку їх реалізації та забезпечується шляхом прийняття спеціальних законів, що передбачено виключно у тексті Конституції України.

5. У результаті аналізу співвідношення понять «пряма дія норм Конституції України», «аналогія закону» та «аналогія права» визначено такі відмінності: реалізація юридичної властивості прямої дії норм Конституції України не має на меті виключно подолання прогалин у галузевому законодавстві України; гарантує безпосередню реалізацію таких норм при їх дотриманні, виконанні, використанні та застосуванні суб'єктами відповідних правовідносин; реалізується безумовно та не потребує певних на те умов; усі без виключення норми Конституції України наділені юридичною властивістю прямої дії; норми Основного Закону діють безпосередньо, незалежно від характеру правовідносин; є позагалузевим явищем у правовій системі; є постійним явищем та не припиняє свою дію внаслідок реалізації у певних правовідносинах.

6. Характеристика загально-філософських та наукових концепцій у сфері прав людини, відзначається широкою науковою дискусією навколо питань особливостей реалізації та захисту окремих категорій прав. Систематизація галузевих наукових пошуків стає можливою лише через виділення взаємозв'язку з науковими дослідженнями проблематики конституційно-правового механізму реалізації та захисту прав людини як центрального елементу конституційно-правового механізму реалізації та захисту прав людини.

7. Механізм реалізації прав людини в об'єктивному значенні ми пропонуємо розуміти у двох площинах – суб'єктивній та об'єктивній. Тобто, як процес, що являє собою сукупність юридичних дій особи-носія такого права та інших зобов'язаних суб'єктів правовідносин, що врегульовані нормами права, супроводжуються наявністю відповідних юридичних фактів та мають на меті забезпечення гарантованих Конституцією суб'єктивних інтересів, та як юридичні дії особи-носія такого права, що полягають у активній поведінці з метою забезпечення суб'єктивних інтересів, гарантованих Конституцією.

8. Структуру механізму реалізації права людини формують: суб'єкт – носій права; суб'єктивне право; норми права, за допомогою котрих регулюють порядок реалізації права людини; юридичний факт, що є точкою відліку для реалізації права; юридичні дії суб'єкта-носія права, спрямовані на реалізацію права; юридичні дії інших зобов'язаних суб'єктів, що вчиняються з метою забезпечення можливості реалізації такого права; юридичні факти, що супроводжують реалізацію права.

9. Під застосуванням норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод запропоновано розуміти форми реалізації її норм, що здійснюється суб'єктами владних повноважень внаслідок виконання їх управлінських функцій та полягає у прийнятті на основі положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод індивідуального акту, що є обов'язковим до виконання учасниками таких правовідносин.

10. Суб'єктами застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод є органи державної влади, місцевого самоврядування та їх посадові особи, які наділені правозастосовчими повноваженнями відповідно до законодавства, та здійснюють таке застосування з метою поширення дії норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод на учасників певних правовідносин.

11. Спеціальною метою застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод можуть виступати: регулятивна (внаслідок застосування норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод

уповноваженим на те суб'єктом забезпечується правопорядок); охоронна (внаслідок застосування норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод уповноваженим на те суб'єктом забезпечується недопущення порушення прав людини); захисна (внаслідок застосування норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод уповноваженим на те суб'єктом здійснюється відновлення порушеного права людини).

12. Форми застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод є способи, якими уповноважені на те суб'єкти здійснюють застосування норм до певних правовідносин, що виражається у відповідних актах, а саме: буквальне застосування – здійснення правозастосовчої діяльності на підставі норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод без їх тлумачення; розширювальне застосування – здійснення правозастосовчої діяльності на підставі норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод внаслідок їх тлумачення.

13. Результати дослідження, викладені у Розділі 1, відображено у наступних публікаціях автора: [13, с. 12-14], [24, с. 63-67], [28, с. 56-64], [33, с. 37-40], [34, с. 162-163], [46, с.18-21], [47, с. 20-24], [52, с. 11-13], [61, с. 146-150].

РОЗДІЛ 2. ПРЯМА ДІЯ НОРМ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ: ПИТАННЯ ПРАКТИЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ У СФЕРІ ПРАВ ЛЮДИНИ

2.1 Принцип прямої дії норм Конституції України у практиці Конституційного Суду України

Відповідно до ч. 2 ст. 8 Основного Закону Конституція України має найвищу юридичну силу.

Застосування Конституційним Судом України норм Основного Закону визначається суттю повноважень такого органу державної влади. Зокрема, ч. 1 ст. 147 Конституції України до повноважень Конституційного Суду України віднесено вирішення питання про відповідність Конституції України законів України та інших актів, здійснення офіційного тлумачення Конституції України.

Тобто, Конституційний Суд України застосовує норми Основного Закону безпосередньо шляхом їх буквального та розширювального тлумачення з метою виконання покладених на нього функцій органу конституційної юстиції.

Ряд рішень Конституційного Суду України закріплює тлумачення юридичної властивості прямої дії норм Конституції України.

Так, у рішенні у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 39 Конституції України про завчасне сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання) від 19 квітня 2001 року № 4-рп/2001 зазначено, що норми Конституції України застосовуються незалежно від того, чи прийнято на їх розвиток відповідні закони або інші нормативно-правові акти [68].

У рішенні у справі за конституційним поданням Вищої ради юстиції про офіційне тлумачення положення частини п'ятої статті 20 Закону України «Про судоустрій України» (справа про звільнення судді з адміністративної посади) №1-рп/2007 від 16 травня 2007 року зазначено, що конституційні норми за своїм

первісним походженням належать до норм першої черги і не можуть застосовуватися опосередковано, наприклад, через відтворені у законі норми. А відтак відтворені норми не мають права на самостійне застосування [69].

У рішенні від 07 листопада 2018 року №9-р/2018 Конституційний Суд України вказав умови, за яких права людини та порядок їх реалізації встановлюється законодавчо: «... складові конституційного права громадян на соціальний захист не можуть бути скасовані законом. Інші складові права на соціальний захист, не конкретизовані в частині першій статті 46 Основного Закону України або в інших його статтях, визначає Верховна Рада України шляхом ухвалення законів, тому вона може змінити, скасувати або поновити їх при формуванні соціальної політики держави за умови дотримання конституційних норм та принципів.» [70].

Тобто, конституційні норми є первинними у застосуванні та їх деталізація міститься у законах України, що прийняті на виконання положень Основного Закону.

Конституцією України встановлюються основи суспільного ладу, державного устрою, порядку утворення, організації, діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, їх компетенції, прав і обов'язків людини і громадянина, тобто, у загальному вигляді врегульовано найважливіші правовідносини, що виникають у державі, встановлено загальні засади правового регулювання. Детальне ж регулювання суспільних відносин здійснюється шляхом прийняття спеціальних законів України та підзаконних нормативно-правових актів, котрі й покликані закріпити механізм реалізації конституційних норм.

Властивістю прямої дії наділені усі без виключення норми Конституції України (як матеріальні, так і процесуальні) та незалежно від того, чи встановлено механізм їх реалізації у спеціальному галузевому законодавстві.

Зокрема, у п.п. 4, 5 рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про

право на правову допомогу) від 30 вересня 2009 року N 23-рп/2009 зазначено, що закріплене у ст. 64 Конституції України конституційне право на правову допомогу не підлягає обмеженню у жодному випадку. Суд вказав, що оскільки положення «кожен має право на правову допомогу» є нормою прямої дії, будь-яка особа не може бути обмежена у його реалізації навіть за умови, якщо це право не деталізоване у галузевому законодавстві [71].

Крім того, сфера регулювання Конституції України є необмеженою – відсутні правовідносини, на які б не поширювали свою дію конституційні положення. Положення Основного Закону є найширшими у правовому регулюванні, порівняно з іншими законодавчими актами.

Натомість застосування аналогії закону та/або аналогії права є обмеженим та допускається лише у тих правовідносинах, щодо яких законодавець встановив таку можливість.

Як зазначалось вище, аналогія закону та права підлягає застосуванню виключно судом при вирішенні справи.

На противагу вказаному, юридична властивість прямої дії норм Конституції України гарантує безпосередню реалізацію таких норм при їх дотриманні, виконанні, використанні та застосуванні суб'єктами відповідних правовідносин.

Так, у мотивувальній частині рішення Конституційного Суду України від 27 лютого 2018 року №1-р/2018 вказано, що діяльність правотворчих і правозастосовчих органів держави має здійснюватися за принципами справедливості, гуманізму, верховенства і прямої дії норм Конституції України, а повноваження – у встановлених Основним Законом України межах і відповідно до законів [72].

Продовження такої думки знаходимо у рішенні Конституційного Суду України №5-р/2019 від 14 червня 2019 року, де вказано, що конституційні приписи, перебуваючи у взаємозв'язку, відображають фундаментальне положення конституціоналізму щодо необхідності обмеження державної влади з метою забезпечення прав і свобод людини та зобов'язують наділених

державною владою суб'єктів діяти виключно відповідно до установлених Конституцією України цілей їх утворення [73].

Отже, діяльність органів державної влади регулюється, перш за все, положеннями Конституції України, котрі й підлягають першочерговому застосуванню при здійсненні органами державної влади своїх повноважень.

У рішенні №6-р/2019 від 20 червня 2019 року у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» Конституційний Суд України вказав, що відповідно до ч. 2 ст. 19 Конституції України органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Таким чином, імператив зазначеного конституційного положення встановлює обов'язок органів державної влади та їх посадових осіб дотримуватись принципу законності при здійсненні своїх повноважень, що забезпечує здійснення державної влади за принципом її поділу [74].

Зокрема, Конституційний Суд України вказує на необхідність дотримання конституційних принципів і при здійсненні законодавчих процедур.

У рішенні від 30 вересня 2010 року №20-рп/2010, Суд вказав, що дотримання встановленої Конституцією України процедури розгляду, ухвалення та набрання чинності законами, у тому числі й законами про внесення змін до Конституції України, є однією з умов легітимності законодавчого процесу [75].

Так, у рішенні Конституційного Суду України від 22 травня 2018 року №5-р/2018 вказано, що перехідний період між оприлюдненням Закону та набранням чинності окремими його положеннями є очевидно недостатнім для того, щоб учасники відповідних правовідносин змогли адаптувати свої дії до новел законодавства. На думку Конституційного Суду України, у даному випадку парламент знівелював сутність юридичної визначеності як елемента конституційного принципу верховенства права. Зважаючи на таку обставину,

Суд дійшов до висновку про те, що відповідна частина закону не відповідає ч. 1 ст. 8 Конституції України [76].

Застосовуючи положення ст. 8 Основного Закону як норму прямої дії, Конституційний Суд України вказує на необхідність дотримання законодавцем імперативної вимоги якості закону при прийнятті відповідних нормативно-правових актів.

Так, у рішенні у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень абзацу першого пункту 40 розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України від 11 жовтня 2018 року №7-р/2018 Конституційний Суд України зазначив, що повноваження Міністерства на безоплатне отримання інформації, що містить персональні дані, є дискреційними. Отже, на переконання Суду, вкрай важливо, щоб оспорювані положення Кодексу, які є підставою для здійснення відповідних повноважень Міністерством, узгоджувалися з такими елементами конституційного принципу верховенства права, як юридична визначеність та заборона свавілля. Конституційний Суд України зазначив, що певні положення абз. 1 п. 40 розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України не відповідають таким елементам принципу верховенства права, як юридична визначеність і заборона свавілля, що може призвести до порушення конституційного права кожного на приватне життя. За висновком Суду, вказані норми Бюджетного кодексу України Кодексу не відповідають критерію якості закону у розумінні ч. 2 ст. 32 Конституції України [77].

Аналогічно у рішенні від 06 червня 2019 року №3-р/2019 зазначено, що передбачені законодавством України антикорупційні заходи повинні, зокрема, відповідати вимогам юридичної визначеності для забезпечення їх ефективності, дієвості. Як наслідок, Конституційний Суд України прийшов до висновку про те, що з аналізу положень п. 5 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції» вбачається, що вони сформульовані недостатньо чітко, а окремі з них можуть бути неоднозначно застосовані. Конституційний Суд України вважає,

що оспорювані положення містять юридичні конструкції норм права (дефініції, диспозиції), які не дають змоги їх адресатам – фізичним особам чітко з'ясувати свої обов'язки та повною мірою визначати свою поведінку та передбачати наслідки своїх дій. В окремих випадках довільне тлумачення оспорюваних положень спеціально уповноваженими суб'єктами (органами державної влади) у сфері протидії корупції може призвести до сваволі у притягненні зазначених фізичних осіб до юридичної відповідальності, обумовлювати настання для них інших негативних правових наслідків [78].

Розглядаючи справу за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) ст. 368-2 Кримінального кодексу України, Суд встановив, що формулювання зазначеного положення суперечить змісту ст. 62 Конституції України. Так, у рішенні вказано, що Конституція України не містить винятків як щодо принципу презумпції невинуватості, так і щодо права особи не давати показань або пояснень щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів. Частина 2 ст. 64 Конституції України наголошує на неприпустимості обмеження низки прав і свобод, у тому числі, і ст. 62 Конституції України. Враховуючи зазначене, Конституційний Суд України наголосив, що конституційні приписи щодо презумпції невинуватості та неприпустимості притягнення особи до відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів мають застосовуватися рівною мірою до всіх осіб [79].

Системний аналіз викладених правових позицій дає підстави для висновку про те, що пряма дія норм Конституції України має абсолютний характер та поширюється, як на вимоги щодо суті нормативно-правових актів, так і на їх зміст, спосіб формулювання та процедуру прийняття.

Отже, практикою Конституційного Суду України підтверджується, що норми Основного Закону підлягають реалізації у будь-якій формі та у всіх правовідносинах, що мають місце у державі.

2.2 Застосування норм Конституції України судами: аналіз судової практики

Роз'яснення щодо застосування Конституції України судовими органами викладені у Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» №9 від 01 листопада 1996 року, де зазначено, що суди при розгляді конкретних справ мають оцінювати зміст будь-якого закону чи іншого нормативно-правового акту з точки зору його відповідності Конституції і в усіх відповідних випадках застосовувати Конституцію як акт прямої дії. Пленум Верховного Суду України сформулював перелік випадків, коли суд визначив обов'язкові ситуації безпосереднього застосування судом конституційних норм:

- 1) коли зі змісту норм Конституції України не випливає необхідність додаткової регламентації її положень законом;
- 2) коли закон, що був чинним до введення в дію Конституції чи прийнятий після цього, суперечить їй;
- 3) коли правовідносини, що розглядаються судом, законом України не врегульовано, а нормативно-правовий акт, прийнятий Верховною Радою або Радою міністрів Автономної Республіки Крим, суперечить Конституції України;
- 4) коли укази Президента України, котрі внаслідок їх нормативно-правового характеру повинні бути застосовані судами при вирішенні конкретних судових справ, суперечать Конституції України [80].

Так, Пленум Верховного Суду України, зазначив, що суди зобов'язані при розгляді конкретних справ керуватись насамперед нормами Конституції України.

Прикладами застосування норм Конституції України як норм прямої дії є такі судові рішення:

- постанова Верховного Суду від 21 лютого 2018 року у справі № 910/14104/17 (колегія суддів Касаційного господарського суду: Ткаченко Н.Г.

- головуючий, Білоус В.В., Жукова С.В.), у мотивувальній частині якої зазначено, що положення п. 8 ч. 2 ст. 129 Конституції України встановлюють випадки обмеження права на касаційне оскарження, і це стосується не лише суб'єкта, а й об'єкта оскарження. Колегія суддів вказала, що право на доступ до правосуддя не є абсолютним, а певні процесуальні обмеження вводяться для забезпечення ефективності судочинства з урахуванням потреб держави, суспільства чи окремих осіб. З огляду на викладене, касаційний суд дійшов до висновку про те, що ухвала суду першої інстанції в частині призначення експертизи не може бути предметом апеляційного або касаційного оскарження [81];

- постанова Верховного Суду від 01 лютого 2018 року у справі № 800/402/17 (колегія суддів Касаційного адміністративного суду у складі: головуючого судді Кравчука В.М., суддів Гімона М.М., Бучик А.Ю., Стародуба О.П., Коваленко Н.В.), у мотивувальній частині котрої судова колегія звернулася до аналізу положень ст. 55 та ст. 124 Конституції України та вказала, що відмова суду у прийнятті позовних та інших заяв чи скарг, що відповідають встановленим законом вимогам, є порушенням права на судовий захист, яке не може бути обмежене. Враховуючи наведене, суд дійшов до висновку про те, що у випадку порушення Вищою радою правосуддя права на призначення на посаду судді шляхом прийняття протиправного рішення про відмову у внесенні подання Президенту України, така особа має право оскаржити рішення Вищої ради правосуддя, не обмежуючись підставами, наведеними у ч. 21 ст. 79 Закону України «Про судоустрій та статус суддів»[82];

- постанова Верховного Суду від 30 травня 2018 року у справі № 202/27287/13-ц (у складі колегії суддів Касаційного цивільного суду: головуючого – Висоцької В.С., суддів: Лесько А.О., Мартєва С.Ю., Фаловської І.М., Штелих С.П.), де у мотивувальній частині зазначено, що реалізація права на судовий захист має місце, крім іншого, у випадку оскарження особою рішення суду першої інстанції у апеляційному порядку. Судова колегія вказує, що забезпечення апеляційного оскарження рішення суду

першої інстанції є однією із засад судочинства. З огляду на вказане, суд касаційної інстанції не погодився із висновком суду апеляційної інстанції про те, що ОСОБА_2 і остання не має права на апеляційне оскарження рішення суду, оскільки останнє не впливає на її права та обов'язки. Суд вказав, що зазначене мотивування не відповідає принципу верховенства права та положенням Конституції України. [83];

- постанова Верховного Суду від 30 січня 2018 року у справі № 233/4008/17 (у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду: судді-доповідача Берназюка Я.О., судді Гриціва М.І., судді Коваленко Н.В.), у мотивувальній частині котрої зазначено: «Згідно зі статтею 46 Конституції України, норми якої є нормами прямої дії, громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх в разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та інших випадках передбачених законом. ... Таким чином, держава зобов'язана гарантувати громадянам право на соціальний захист, а обмеження цього права можливо лише на підставі законів, що приймаються Верховною Радою України. Верховний суд України у своєму рішенні від 06 жовтня 2015 року у справі № 608/1189/14-а прийшов до аналогічних висновків та зазначив, що держава відповідно до конституційних принципів зобов'язана гарантувати право на отримання пенсії незалежно від того, де проживає особа, якій призначена пенсія.» [84];

- постанова Верховного Суду від 24 квітня 2018 року у справі № 826/1466/16 (у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду: головуєчого – Шипуліної Т.М., суддів: Бившевої Л.І., Хохуляка В.В.), мотивувальна частина котрої вказує, що норми Податкового кодексу України підлягають застосуванню з урахуванням положень Конституції України, оскільки останні є нормами прямої дії. Судова колегія, посилаючись на положення ст. 57 Основного Закону (право знати свої права і обов'язки), вказала, що за змістом ст. 64 Конституції України таке конституційне право особи не може бути обмежене навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Встановивши порушення процедури запровадження нових видів податків, суд касаційної інстанції дійшов до висновку, що висновок судів попередніх інстанцій про правомірність покладення контролюючим органом на позивача обов'язку зі сплати транспортного податку за 2015 рік не ґрунтується на правильному застосуванні норм матеріального права [85];

- постанова Верховного Суду від 27 березня 2018 року у справі № 752/7724/15-а (у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду: головуєчого – Ханової Р.Ф., суддів: Гончарової І.А., Олендера І.Я.), у мотивувальній частині якої зазначено: «Статтею 46 Конституції України передбачено, що громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. ... Таким чином, суд першої інстанції прийшов до правильного висновку, що положення підпункту 164.2.19 пункту 164.2 статті 164 Податкового кодексу України, якими передбачено відрахування з пенсії інвалідів війни податку на дохід з фізичних осіб в розмірі 15% щомісячно та військового збору в розмірі 1,5% щомісячно, в період з 01 січня по 31 серпня 2015 року, не відповідають статтям 3, 8, 22 Конституції України ...,тому не підлягають застосуванню в частині, що стосується інвалідів війни» [86];

- ухвала Верховного Суду від 07 травня 2018 року у справі № 922/491/17 (у складі колегії суддів Касаційного господарського суду: Міщенко І.С. – головуєчого, Берднік І.С., Сухового В.Г.), де у мотивувальній частині йдеться: «Згідно з підпунктом 11 пункту 161 розділу XV «Перехідні положення» Конституції України в редакції Закону № 1401-VIII, представництво відповідно до пункту 3 частини 1 статті 131-1 та статті 131-2 цієї Конституції виключно прокурорами або адвокатами у Верховному Суді та судах касаційної інстанції здійснюється з 1 січня 2017 року. ... Таким чином, з 01 січня 2017 року представництво інтересів в касаційному суді у провадженнях, розпочатих після 30 вересня 2016 року, має здійснюватися виключно адвокатами. При цьому

підписання та/або подання до суду заяв, скарг, клопотань є процесуальними формами реалізації повноважень з представництва». Суд встановив, що у матеріалах справи відсутні відомості про те, що у підписанта наявний статус адвоката (з тексту доданої довіреності вбачається, що її видано фізичній особі, а не адвокату). З огляду на викладене, суд касаційної інстанції дійшов до висновку про те, що у підписанта відсутні повноваження для представництва у суді касаційної інстанції інтересів позивача [87];

- постанова Київського апеляційного адміністративного суду від 24 січня 2018 року у справі №709/1269/17 (у складі колегії суддів: Вівдиченко Т.Р., Земляної Г.В., Парінова А.Б.), де у мотивувальній частині зазначено: «Відповідно до ч. 3 ст. 46 Конституції України пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом. ... Так, посилення відповідача на постанову Кабінету Міністрів України від 26.03.2008 року № 265 «Деякі питання пенсійного забезпечення громадян», колегія суддів вважає безпідставними, оскільки згідно з положеннями ст. 8 Конституції України, Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй, тоді як п. 2 Постанови № 265 суперечить ст. 46 Конституції України Водночас, застосування положень вищезазначеної постанови № 265 у 2016 році не може позбавляти особу її конституційного права на належний рівень життя, котрий не може бути нижчим від прожиткового мінімуму, встановленого законом. Враховуючи вищевикладене, колегія суддів приходить до висновку, що позивач має право на щомісячне отримання пенсійних виплат у розмірі не нижчому, ніж встановлений Законом розмір прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність» [88];

- постанова Верховного Суду від 11 березня 2019 року у справі № 815/6234/16 (у складі колегії Касаційного адміністративного суду: головуєчого – Пасічник С.С., суддів: Васильєвої І.А., Юрченко В.П.), у мотивувальній частині котрої вказано, що положення п.п. 12.3.5, п. 12.3 ст. 12

Податкового кодексу України необхідно застосовувати з урахуванням норм Конституції України (а саме ст. 57 Основного Закону – право знати про свої права та обов’язки), що є нормами прямої дії. Враховуючи зазначене, суд дійшов до висновку: «...ухвалення Закону України №71-VIII «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи», що запроваджує податок на майно (до складу якого включено й податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки), мало місце лише 28 грудня 2014 року, відсутність доказів прийняття відповідною місцевою радою рішення про встановлення податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, до 15 липня 2014 року, касаційний суд приходить до висновку, що застосування контролюючим органом положень статті 266 Податкового кодексу України з метою оподаткування податком на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, можливо було не раніше наступного бюджетного періоду, який настав за плановим (2015 роком), тобто не раніше 2016 року» [89];

- постанова Верховного Суду від 20 березня 2019 року у справі № 742/218/18-ц (у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду: головуєчого – Крата В.І., суддів: Антоненко Н.О., Журавель В.І. (суддя-доповідач), Коротуна В.М., Курило В.П.), у якій суд розглядав питання про можливість апеляційного оскарження судового рішення та вказав: «У статті 8 Конституції України закріплено, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права, а норми Конституції України є нормами прямої дії. ... Однією з основних засад судочинства є забезпечення апеляційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом (пункт 8 статті 129 Конституції України). ... Стаття 353 ЦПК України не містить прямої заборони оскарження в апеляційному порядку ухвали суду першої інстанції щодо відмови у визнанні виконавчого документа таким, що не підлягає виконанню. У зв'язку з наведеним висновок суду апеляційної інстанції про те, що така ухвала суду не може бути оскаржена в апеляційному порядку, не

відповідає як принципу верховенства права, Конституції України, так і нормам процесуального права» [90];

- у постанові Верховного Суду від 21 січня 2019 року у справі № 240/4937/18 (у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду: головуєчого судді – Гімона М.М., суддів: Берназюка Я.О., Гриціва М.І., Мороз Л.Л., Кравчука В.М.), вирішуючи правову колізію, суд застосував положення Основного Закону як норми прямої дії та вказав, що така правова ситуації повинна вирішуватись із дотриманням конституційного принципу верховенства права в частині визнання людини, її прав та свобод найвищими цінностями, що визначають зміст та спрямованість держави, з урахуванням дискреції держави щодо визначення порядку та розміру гарантій, зумовленої фінансово-економічними можливостями для збереження справедливого балансу між інтересами особи та суспільства, без порушення сутності відповідних прав. На переконання колегії суддів, таке розуміння наслідків визнання неконституційними нормативно-правових актів та усунення колізії, що виникла, забезпечує стабільність конституційного ладу України та гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина, цілісність, непорушність та безперервність дії Основного Закону, його верховенство на всій території держави [91].

Аналіз судової практики дає підстави для висновку про те, що, у більшості випадків, норми Конституції України як норми прямої дії застосовуються при вирішенні процесуальних питань та, у меншості, – з метою захисту порушених прав людини.

Як зазначалось, сфера регулювання Конституції України є необмеженою – відсутні правовідносини, на які б не поширювали свою дію конституційні положення. Норми Основного Закону, порівняно з іншими законодавчими актами, є найширшими у правовому регулюванні.

Механізм застосування аналогії закону та/або права, у загальному вигляді, включає певні етапи, зокрема, встановлення необхідності її застосування.

Натомість, норми Конституції України діють безпосередньо, їх реалізація не потребує встановлення відсутності спеціального закону, за допомогою якого би здійснювалося регулювання таких правовідносин. Більш того, реалізація прямої дії норм Конституції є безумовною та не залежить від будь-яких підстав та чинників.

У результаті обґрунтованого застосування судом аналогії права та/або аналогії закону приймається судове рішення, що врегульовує спір між сторонами. Для реалізації ж юридичної властивості прямої дії норм Конституції України відсутня необхідність фіксування зазначеного у будь-якому акті обґрунтування використання та застосування норм Основного Закону із зазначенням необхідності реалізації саме конституційних приписів [92, с. 39].

Висновок про те, що норми Конституції України поширюють свою дію на всі суспільні відносини в Україні та регулюють найважливіші з них, дає підстави для твердження, що пряма дія норм Основного Закону, на противагу аналогії закону та права, не є індивідуалізованою стосовно певних правовідносин. Норми Конституції України є основою усієї правової системи, а Основний Закон, відповідно, є джерелом усіх галузей права, що функціонують у сучасній правовій системі.

Більш того, пряма дія норм Конституції України є їх постійною юридичною властивістю, що не припиняє свою дію внаслідок настання певних юридичних фактів та не вичерпується після її реалізації, на відміну від одноразового застосування аналогії у певних правовідносинах. Вказана особливість конституційних положень дає можливість судовим органам здійснювати ефективний захист порушених прав людини.

З метою конструктивного аналізу можливостей судового захисту порушених прав людини пропонуємо групувати останні залежно від юрисдикції судів та з урахуванням того, які повноваження є саме превентивними та/або компенсаційними.

За змістом ч. 1 ст. 19 Кодексу адміністративного судочинства України юрисдикція адміністративних судів поширюється на справи у публічно-

правових спорах, якими, відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 4, є спори, де: хоча б одна сторона здійснює публічно-владні управлінські функції, в тому числі – на виконання делегованих повноважень, і спір виник у зв'язку із виконанням або невиконанням такою стороною зазначених функцій; або хоча б одна сторона надає адміністративні послуги на підставі законодавства, що уповноважує або зобов'язує надавати такі послуги виключно суб'єкта владних повноважень, і спір виник у зв'язку із наданням або ненаданням такою стороною зазначених послуг; або хоча б одна сторона є суб'єктом виборчого процесу або процесу референдуму і спір виник у зв'язку із порушенням її прав у такому процесі з боку суб'єкта владних повноважень або іншої особи [29].

Тобто, у порядку адміністративного судочинства підлягають захисту порушені права, що є наслідком дії, бездіяльності та/або рішень суб'єкта владних повноважень, який здійснює публічно-владні управлінські функції щодо особи-носія відповідного права.

Таким чином, до адміністративного суду можна звернутись за захистом права, реалізація котрого на будь-якому етапі залежить від дій та рішень суб'єкта владних повноважень.

Згідно з положеннями ч. 2 ст. 245 Кодексу адміністративного судочинства України, у разі задоволення позову суд може прийняти рішення про: 1) визнання протиправним та нечинним нормативно-правового акта чи окремих його положень; 2) визнання протиправним та скасування індивідуального акта чи окремих його положень; 3) визнання дій суб'єкта владних повноважень протиправними та зобов'язання утриматися від вчинення певних дій; 4) визнання бездіяльності суб'єкта владних повноважень протиправною та зобов'язання вчинити певні дії; 5) встановлення наявності чи відсутності компетенції (повноважень) суб'єкта владних повноважень; 6) стягнення з відповідача-суб'єкта владних повноважень коштів на відшкодування шкоди, заподіяної його протиправними рішеннями, дією або бездіяльністю; 10) інший спосіб захисту прав, свобод, інтересів людини і громадянина, інших суб'єктів у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних

повноважень, що не суперечить закону і забезпечує ефективний захист таких прав, свобод та інтересів [29].

Попередньо встановлено, що порушенням щодо реалізації прав людини є будь-яке втручання у механізм, а саме: заперечення факту набуття особою статусу, який передбачає реалізацію такого права; дії органів державної влади, місцевого самоврядування та третіх осіб, що спрямовані на звуження змісту таких прав, припинення процесу їх реалізації; бездіяльність органів державної влади та місцевого самоврядування щодо невиконання відповідних повноважень, що спрямовані на забезпечення реалізації прав людини; створення перешкод у досягненні особою блага, яке є метою реалізації відповідного права.

З урахуванням визначених повноважень адміністративного суду, що спрямовані на захист порушеного права людини, встановлюємо такі форми застосування норм Конституції України як норм прямої дії:

1. Визнання протиправною бездіяльність суб'єкта владних повноважень, яка має наслідком створення перешкод у реалізації особою відповідного права або досягнення певного блага. Така бездіяльність може мати місце у вигляді: 1) неприйняття обов'язкового акта загальної або індивідуальної дії, що закріплює за особою певний статус; 2) неприйняття акта загальної дії, що встановлює конкретні процедури щодо реалізації особою відповідного права та/або набуття певного блага; 3) відсутності обов'язкових для суб'єкта владних повноважень активних дій, спрямованих на забезпечення реалізації особою відповідного права; 4) відсутності активних дій, що забезпечують отримання особою блага, на досягнення якого спрямована реалізація відповідного права та інше.

Для прикладу, перший пункт може мати місце у випадку бездіяльності органу соціального захисту населення, що полягає у невидачі особі посвідчення відповідної категорії. Внаслідок такої бездіяльності особу позбавляють можливості реалізувати ряд прав людини у сфері соціального захисту. Другий пункт предметно втілюється у неприйнятті урядом постанови, що регулює порядок виплати певної категорії пенсії, у випадку якщо право особи на отримання такої соціальної виплати не заперчується. Так, для пенсійного

органу не встановлено відповідні процедури, що тягне за собою неможливість реалізації особою права на отримання виплат, гарантованих державою. Третій пункт, наприклад, може спостерігатися у сфері публічної служби при звільненні державного службовця за умови скорочення штату та без пропозиції йому іншої посади відповідно до його кваліфікації. Зазначені невчинені дії є обов'язковими для здійснення роботодавцем, у силу приписів закону, а у випадку такої бездіяльності виникає порушення права людини на працю. Четвертий пункт, здебільшого, стосується довготривалого невиконання рішення суду, постановленого на користь особи, внаслідок чого захист порушеного права людини не є ефективним, адже не призводить до його відновлення та/або компенсації за таке порушення.

2. Визнання протиправними дій суб'єкта владних повноважень, які мають наслідком створення перешкод у реалізації особою відповідного права або досягнення певного блага. Такі дії можуть існувати у вигляді: 1) відмови у визнанні за особою певного статусу, що є умовою для реалізації певного права людини; 2) волевиявлення органу державної влади або місцевого самоврядування, яке полягає у припиненні процесу реалізації права особою-носієм; 3) відмови у наданні особі блага, на отримання якого спрямований процес реалізації права.

Наприклад, перший пункт виявляється у фактичному запереченні юридичного факту, що є підставою для набуття та подальшої реалізації певного права – наявності у особи страхового стажу, необхідного для призначення пенсії. Другий пункт предметно матиме місце у випадку скасування податковим органом реєстрації платника податків, що унеможлиблює реалізацію останнім права на здійснення підприємницької діяльності. Третій пункт, для прикладу, існуватиме при відмові виплати державному службовцю заробітної плати, нарахованої відповідно до вимог чинного законодавства України, що повинно визнаватись порушенням права на працю.

3. У випадку визнання протиправною однієї із зазначених форм бездіяльності або дій суб'єкта владних повноважень, ефективним способом

юридичного захисту порушеного права є зобов'язання уповноваженого на те органу державної влади або місцевого самоврядування вчинити відповідні дії, що матимуть наслідком можливість безперешкодної реалізації особою певного права у повному його обсязі, або утриматися від дій, визнаних судом протиправними. Такі способи захисту порушеного права є похідними від визначених та існують для «видалення» наслідків порушень з боку суб'єктів владних повноважень відповідного права людини. Аналогічним за своєю правовою природою є відшкодування шкоди, що застосовується судом виключно внаслідок визнання протиправними відповідних дій, бездіяльності або рішень суб'єкта владних повноважень.

4. Визнання нечинним/протиправним нормативно-правового акта або акта індивідуальної дії, прийнятого суб'єктом владних повноважень та спрямованого на: 1) звуження змісту відповідного права людини; 2) припинення процесу реалізації особою певного права; 3) створення безпосередніх перешкод у досягненні особою блага, на отримання якого спрямований процес реалізації відповідного права людини.

Як свідчить усталена судова практика, нормативно-правовий акт визнається нечинним, а індивідуальний акт – протиправним у випадку, якщо він: а) за змістом не відповідає нормативно-правовим актам (акту) вищої юридичної сили; б) прийнятий з порушенням процедури; в) прийнятий органом у якого відсутні такі повноваження.

Так, звуженням змісту відповідного права людини є видалення будь-якого з його елементів, що за змістом не відповідає Конституції України та сутності такого права людини. Другий пункт охоплює випадки, коли, внаслідок прийняття встановленого акта, орган державної влади або місцевого самоврядування у односторонньому порядку припиняє процес реалізації особою певного права – прийняття наказу про звільнення державного службовця. Третій пункт предметно матиме місце у випадку прийняття державним виконавцем постанови про закінчення виконавчого провадження, хоча боржник не виконав

вимоги у повному обсязі і, як наслідок, особа не отримала відповідних нарахунків.

Окреслені форми захисту прав людини у загальному вигляді демонструють можливість відновлення порушеного права у цілому або певного його елементу внаслідок юридичних дій суб'єкта владних повноважень та із застосуванням норм Конституції України як норм прямої дії.

Проте, у юридичній площині існують і засоби судового захисту порушених прав у приватно-правових правовідносинах.

Відповідно до ч. 1 ст. 4 Цивільного процесуального кодексу України, кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів. Так, згідно з ч. 1 ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України, завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави [30].

Тобто, у порядку цивільного судочинства підлягають захисту порушені, невизнані або оспорювані права і свободи, у випадку, якщо порушення останніх мало місце у приватно-правових правовідносинах, тобто має місце спір про право цивільне.

Відповідно до ч. 2 ст. 16 Цивільного кодексу України, способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути: 1) визнання права; 2) визнання правочину недійсним; 3) припинення дії, яка порушує право; 4) відновлення становища, що існувало до порушення; 5) примусове виконання обов'язку в натурі; 6) зміна правовідношення; 7) припинення правовідношення; 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди; 10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб [93].

Системний аналіз викладеного у сукупності з встановленою вище формулою визначення порушення щодо реалізації прав людини дає підстави сформулювати висновок про те, що суд у порядку цивільного судочинства уповноважений вчиняти такі дії (залежно від стадії реалізації особою права):

1. У випадку, якщо порушення права мало місце на початковій стадії його реалізації, тобто встановлено заперечення самої суті такого права з боку третіх осіб, суд уповноважений прийняти рішення про визнання відповідного права за особою. Наприклад, при наявності спору щодо права власності на об'єкт нерухомого майна, суд, дослідивши певні докази, встановлює у судовому рішенні належність права певній особі, що має наслідком набуття останньою усіх прав власника такого майна.

2. У випадку створення перешкод у процесі реалізації особою відповідного права, суд уповноважений прийняти рішення про припинення дії третьої особи, яка порушує право. Наприклад, при створенні перешкод у користуванні власним майном, особа має право звернутись до суду з позовом про припинення відповідних дій, які заважають останній повноцінно реалізовувати власне право. У випадку прийняття судом такого рішення, захисту підлягає право особи на безперешкодне користування власним майном, що гарантується Конституцією України.

3. Якщо внаслідок дій третьої особи ускладнюється або унеможлиблюється факт досягнення блага, на яке спрямований процес реалізації права, суд вправі прийняти рішення про примусове виконання обов'язку. Для прикладу, особа вступила у цивільні правовідносини найму з метою отримання грошових коштів за виконану роботу, проте такі замовником виплачені не були. Приймаючи рішення про зобов'язання оплатити виконану роботу, суд захищає право особи на працю у вигляді його складової – можливості самостійно заробляти працею на життя.

Такі способи захисту порушених прав, як відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди та моральної (немайнової) шкоди,

застосовуються для компенсації наслідків порушень з боку третіх осіб та є похідними від визначених.

Окреслені форми захисту прав людини у загальному вигляді демонструють можливість відновлення порушеного права у цілому або певного його елементу внаслідок юридичних дій осіб у приватно-правових відносинах та із застосуванням норм Конституції України, як норм прямої дії.

Відповідно до ч. 1 ст. 1 Кримінального кодексу України, останній має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини та громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам [94].

Тобто, кримінальна відповідальність за своєю правовою природою спрямована не на захист порушених прав, а на їх охорону. Так, внаслідок вжиття судом заходів кримінально-правового характеру, механізм реалізації особою її права не зазнає відновлення, натомість, до порушника застосовуються заходи, які мають на меті виправлення та перевиховання останнього.

Отже, аналіз національних заходів юридичного захисту дає підстави для висновку про те, що суди наділені повноваженнями здійснювати ефективний захист прав людини на основі норм Конституції України.

Так, для досягнення зазначеної мети, у кожному окремому випадку, необхідно виокремити складові механізму реалізації відповідного права людини та встановити на якому етапі мало місце його порушення, від яких дій/бездіяльності або рішень інших учасників таких правовідносин залежить безперешкодна можливість подальшої реалізації та досягнення особою певного блага.

Враховуючи викладене, робимо висновок про те, що права людини реалізуються та захищаються у позасудовий та судовий спосіб виключно та безпосередньо на підставі норм Основного Закону.

Так, порушенням щодо реалізації особою її права є будь-яке втручання у механізм, що полягає у: запереченні існування такого права у особи; запереченні

факту набуття особою статусу, що передбачає реалізацію такого права; звуженні змісту таких прав, припинення процесу їх реалізації; невиконанні уповноваженим суб'єктом повноважень та обов'язків, що спрямовані на забезпечення реалізації права людини; створенні перешкод у досягненні особою блага, яке є метою реалізації відповідного права.

2.3 Практика Європейського суду з прав людини як орієнтир безпосереднього застосування норм Конституції України національними судами

Положення розділу II Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» текстуально багато у чому повторюють формулювання Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Відповідно, практика Європейського суду з прав людини, який забезпечує захист конвенційних прав і свобод, може бути прикладом прямого застосування норм Конвенції. Так само і підходи до тлумачення статей Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, котрі застосовує Європейський суд з прав людини, можуть слугувати орієнтирами для національної судової практики.

Україна приєдналася до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 17 липня 1997 року, прийнявши Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 року ратифіковано Конвенцію та, відповідно, легалізовано застосування її положень.

Відповідно до ст. 19 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод для забезпечення дотримання Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї створюється Європейський суд з прав людини.

Згідно з ч. 1 ст. 32 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод юрисдикція Суду поширюється на всі питання тлумачення і застосування

Конвенції та протоколів до неї, подані йому на розгляд відповідно до статей 33, 34, 46 і 47.

Як зазначалось у першому розділі дисертації, формами застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод є:

- 1) буквальне застосування – здійснення правозастосовчої діяльності на підставі норм Конвенції без їх тлумачення;
- 2) розширювальне застосування – здійснення правозастосовчої діяльності на підставі норм Конвенції внаслідок їх тлумачення.

Саме аналіз прикладів застосування Європейським судом з прав людини норм Конвенції шляхом їх розширювального тлумачення дає підстави виокремити конкретні способи захисту прав людини і основоположних свобод.

Так, пропонуємо розглядати практику Європейського суду з прав людини шляхом групування рішень за предметним критерієм, а саме – порушення якого права встановлювалось судом.

У ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод закріплено, що право кожного на життя охороняється законом. Ніхто не може бути умисно позбавлений життя інакше, ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання.

Право на захист життя набуло найбільш широкої деталізації у практиці Європейського суду з прав людини. З аналізу положень національного законодавства України та змісту рішень Європейського Суду з прав людини вбачається, що захист життя людини може здійснюватися у двох формах (залежно від суб'єкта):

- а) державний захист: шляхом виконання державою своїх обов'язків щодо захисту прав людини;
- б) захист людиною-носієм права на життя (самозахист): шляхом вчинення особою самостійних дій для захисту власного життя.

Особлива увага Європейського суду з прав людини у його рішеннях приділяється обов'язку держави захищати право людини на життя, що

відповідає положенням ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, і, відповідно, положенням Конституції України.

Відповідно до позиції Європейського Суду, «перше речення пункту 1 статті 2 зобов'язує державу не лише утриматися від навмисного і незаконного позбавлення життя, але й зобов'язує її також вживати необхідних заходів щодо охорони життя тих, хто перебуває під її юрисдикцією» [95].

Таким чином, на державу покладається дві форми обов'язків:

- 1) своєрідна бездіяльність у формі утримання від порушення права людини на життя – негативні обов'язки;
- 2) вчинення певних дій з метою гарантування та забезпечення охорони та захисту права на життя – позитивні обов'язки.

Щодо позитивних обов'язків Європейський Суд зазначає, що «стаття 2 Конвенції зобов'язує державу забезпечити право на життя, шляхом закріплення кримінально-правових положень щодо припинення злочинів проти особистості, реалізація яких забезпечується державним апаратом, створеним з метою попередження, припинення і покарання за порушення зазначених положень» [96].

Але, очевидно, мова йде не тільки про закріплення у національному законодавстві кримінально-правових санкцій, а про конкретні активні дії: «Держава порушує статтю 2 Конвенції, якщо «органи влади не зробили всього, що розумно очікувалося від них для запобігання реальної та безпосередньої загрози життю, про яку вони знали чи повинні були знати» [97].

У справі «Гонгадзе проти України» Суд зазначив таке: «Беручи до уваги труднощі у діяльності правоохоронних органів у сучасному суспільстві, неможливість передбачити поведінку осіб та оперативний вибір, який повинен бути зроблений з розрахунку першочерговості та засобів, позитивний обов'язок має розумітись як такий, який не накладає неможливого або неспіврозмірний тягар на органи державної влади. Відповідно, не кожна скарга про загрозу життю зобов'язує державні органи за вимогою Конвенції вживати оперативних заходів щодо попередження такої загрози від її реалізації.» [98].

У практиці Європейського Суду до позитивних обов'язків віднесено і проведення ефективного розслідування (справа «Кайя проти Туреччини» (Kaуа v. Turkey)): «Обов'язок захищати життя передбачає наявність дієвої форми офіційного розслідування випадків позбавлення життя, у тому числі, внаслідок застосування сили представниками влади. ...Порушення статті 2, оскільки обов'язок захищати право на життя вимагає незалежного і всебічного розслідування в усіх випадках» [99].

У справах «Гонгадзе проти України» [98], «Дудник проти України» [100], «Кац та інші проти України» [101] Суд визначив, що головна мета такого розслідування полягає у забезпеченні ефективного виконання національних законів, що захищають право на життя, а у випадках, коли беруть участь представники держави або органи, – у забезпеченні їх відповідальності за смерті, в яких вони винні. Також у цьому контексті опосередковано існує вимога розумної швидкості. Швидка реакція органів державної влади у дослідженні використання смертельної сили або зникненні повинна розумітись як основа у забезпеченні громадської довіри у їх виконанні норм права та у попередженні будь-яких ознак змови або поблажливості до незаконних дій.

Щодо самозахисту права на життя рішення Європейського Суду у своїй більшості присвячені питанню щодо пропорційності та адекватності застосованої сили, що спричинила заподіяння такої шкоди.

У своєму рішенні «Маккан та інші проти Сполученого Королівства» (McCann and Others v. UK) Суд застосовує вказану правову позицію таким чином: «...беручи до уваги невірне врахування можливості помилок у своєму розвідувальному аналізі військовослужбовцями, Суд не впевнений, що позбавлення життя трьох терористів являло собою застосування сили, що була виключно необхідною для захисту людей від протиправного насильства у значенні пункту «а» частини 2 статті 2 Конвенції. Відповідно, Суд вважає, що мало місце порушення статті 2 Конвенції» [102].

Іншим прикладом є рішення у справі «Діаз Руано проти Іспанії» (Díaz Ruano v. Spain). За матеріалами справи, під час проведення допиту

підозрюваний відкрив вогонь по поліцейських. У відповідь офіцер поліції вистрелив у підозрюваного й застрелив його. Відповідно до Рішення, дії офіцера підпадають під пункт «а» частини 2 статті 2, оскільки вони були виключно необхідними для самозахисту [103].

У справі «Кац та інші проти України» Суд зазначає, що опосередкованою причиною смерті особи є ненадання їй належної медичної допомоги під час тримання її під вартою. У зв'язку із тим, що органи влади України не забезпечили захист права на життя, Європейський суд визнав порушення ст. 2 Конвенції. Так, у даному рішенні зазначено наступне: «Особи, яких тримають під вартою, перебувають в уразливому становищі, й органи влади несуть відповідальність за поводження з такими особами. Визнавши, що Конвенція вимагає від держави охороняти здоров'я та фізичний добробут осіб, позбавлених свободи, зокрема шляхом надання їм необхідної медичної допомоги, у випадку смерті ув'язненої особи внаслідок проблеми зі здоров'ям держава повинна надати пояснення як щодо причини її смерті, так і щодо лікування, котре їй було призначено до того, як вона померла. За загальним правилом, один лише той факт, що особа померла за підозрілих обставин під час тримання її під вартою, має служити підставою для з'ясування, чи виконала держава свій обов'язок із забезпечення захисту права цієї особи на життя.» [101].

У справі «Претті проти Сполученого Королівства» (Pretty v. UK) Суд висловився таким чином: «Змістом усіх справ, що поставали перед Судом, був обов'язок держави захищати життя. Суд переконаний, що «право на життя», гарантоване статтею 2 Конвенції, не може тлумачитися в негативному аспекті. ...Якщо ці аспекти визнані настільки фундаментальними для людського існування, що вони вимагають захисту від втручання держави, вони можуть бути відображені в правах, гарантованих іншими статтями Конвенції чи в інших міжнародних актах з прав людини. Стаття 2 не може без викривлення її змісту тлумачитися як така, що надає діаметрально протилежне право, а саме – право померти; вона також не може створювати право на самовизначення в розумінні надання особі права вибору смерті замість життя» [104].

Системний аналіз викладених правових позицій дає підстави для висновку про те, що Європейський суд з прав людини визнає порушенням ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод такі факти:

- бездіяльність державних органів щодо охорони життя тих, хто перебуває під її юрисдикцією, що полягають у закріпленні кримінально-правових положень, вжитті оперативних заходів щодо попередження загрози життю;
- застосування «необов'язкової сили», тобто такої, що перевищує межу необхідності у конкретному випадку;
- здійснення неефективного та надто тривалого офіційного розслідування випадків позбавлення життя;
- бездіяльність щодо забезпечення захисту права особи на життя, зокрема, надання неналежної медичної допомоги ув'язненим особам.

Щодо заборони катування, то у ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод зазначено: «Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню».

У показових справах «Мат'яр проти Туреччини» (Matyar v. Turkey) [105] та «Ульку Екінчі проти Туреччини» (Ulku Ekinçi v. Turkey) [106] Європейський суд визначив, що ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод є «...втіленням основних цінностей демократичних суспільств, які входять до складу Ради Європи, і вважається одним із найважливіших основоположних положень Конвенції, відступ від якого не дозволяється. Суд зазначає, що при визначенні такої кваліфікації відповідної форми поводження, як катування, необхідно враховувати відмінність з поняттям «нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження».

На переконання Суду, розрізнення цих понять у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод свідчить про намір надати особливої ганебності умисному нелюдському поводженню, яке спричиняє дуже тяжкі й жорстокі страждання (рішення у справі «Ірландія проти Сполученого Королівства» (Ireland v. the United Kingdom)) [107]. Так, у рішенні у справі

«Аккоч проти Туреччини» (Akkoç v. Turkey) зазначено, що характерною ознакою катування є наявність мети такого поводження – навмисне завдання сильного болю або страждання, зокрема, з метою отримання відомостей, покарання або залякування [108].

У справах «Дурмуш Курт та інші проти Туреччини» (Durmuş Kurt and Others v. Turkey) [109], «Полонський проти Росії» (Polonskiy v. Russia) [110], «Афанасьєв проти України» [111], «Вергельський проти України» [112], «Геннадій Науменко проти України» [113], «Ісмаїлов проти України» [114] визнано порушення ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод внаслідок неналежного поводження представників державної влади щодо затриманих осіб, зокрема, шляхом нанесення таким особам тілесних ушкоджень.

Порушенням ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Європейський суд визнає також бездіяльність держави щодо ефективного розслідування тверджень про жорстоке поводження.

Так, у «пілотному» рішенні у справі «Каверзін проти України» Суд зазначив, що відсутність у цьому відношенні будь-яких цілеспрямованих зусиль з боку державних органів підтримує атмосферу практично повної безкарності за такі дії [115].

У справах «Бочаров проти України» [116], «Жизіцький проти України» [117], «Козинець проти України» [118], «Кобець проти України» [119], «Дрозд проти України» [120], «Душка проти України» [121], «Спінов проти України» [122], «Самардак проти України» [123], «Ошурко проти України» [124], «Огороднік проти України» [125], «Тесленко проти України» [126], «Євген Петренко проти України» [127] Суд констатував такі факти неефективного розслідування у розумінні ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: неефективність заходів щодо збору доказів; відсутність медичного обстеження; бездіяльність щодо призначення судово-медичних експертиз; проведення розслідування, що не відповідає критеріям незалежності та є не виправдано тривалим; неможливість для родичів померлих брати участь у

розслідуванні; відсутність процедури незалежного розгляду скарг на дії слідчих і прокурорів.

Крім зазначеного, Європейський суд визнає порушенням ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод ненадання своєчасної і належної медичної допомоги, бездіяльність держави щодо створення безпечних умов перебування особи.

Наприклад, у рішенні в справі «Темченко проти України» [128] встановлено, що перевезення заявника в автомобілі, не обладнаному спеціальним медичним устаткуванням, було небезпечним для його життя і могло спричинити смерть. Хоча органи влади були цілком обізнані про стан здоров'я заявника, не було призначено обстеження для встановлення можливості його перевезення, внаслідок чого держава не дотрималась своїх обов'язків за ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Розглядаючи справу «Теста проти Хорватії» (Testa v. Croatia), Європейський суд дійшов до висновку про те, що відсутність належного медичного обслуговування та медичної допомоги заявнику, хворій на хронічний гепатит, та відсутність належних умов тримання під вартою протягом двох років, принижували її гідність та викликали у неї почуття страху та приниження, що мали на меті зламати її фізично та морально [129].

У справі «Сорінг проти Сполученого Королівства» (Soering v. the United Kingdom) Суд зазначив, що екстрадиція особи Договірною державою може стати підставою для порушення питання про застосування статті 3, якщо доведено наявність суттєвих підстав вважати, що в разі екстрадиції така особа наразиться в державі, якій її видають, на реальний ризик зазнати поводження, забороненого статтею 3 [130].

Отже, Європейський суд з прав людини визнає порушенням ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод такі факти:

- неналежне поводження представників держави та відсутність ефективного розслідування;
- неналежні умови тримання під вартою;

- бездіяльність щодо надання своєчасної та належної медичної допомоги;
- екстрадиція особи у випадку доведення, що особа наразиться в державі, якій її видають, на реальний ризик зазнати поводження, забороненого статтею 3.

Згідно з положеннями ст. 4 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод нікого не можна тримати в рабстві або в підневільному стані.

Так, ст. 4 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод призначена не для «обмеження» здійснення права, гарантованого пунктом 2, а для «встановлення меж» самого змісту цього права, бо вона являє собою єдине ціле з пунктом 2 та визначає, що не входить в термін «примусова чи обов'язкова праця» (рішення Європейського суду з прав людини у справі «Штаммер проти Австрії» (*Stummer v. Austria*) [131].

При розгляді справи «Сільяден проти Франції» (*Siliadin v. France*) Суд тлумачить поняття «рабство» відповідно до класичного визначення, що міститься в Конвенція про рабство 1926 року, що визначає рабство як «стан особи, щодо якої реалізуються деякі або всі права, притаманні праву власності » [132].

Щодо поняття «підневільний стан» у рішенні в справі «Сеген проти Франції» (*Seguin v. France*) Європейський суд тлумачить його як зобов'язання надавати свої послуги під примусом, і це поняття тісно пов'язане з поняттям рабства. «Підневільний стан» є «особливо серйозною формою заперечення свободи», що включає в себе «на додаток до зобов'язання надавати певні послуги іншим особам ... зобов'язання «невільника» працювати на благо іншої особи і неможливість змінити своє становище » [133].

Суд зазначив, що підневільний стан є однією з форм примусової чи обов'язкової праці або, іншими словами, примусовою чи обов'язковою працею «в особливо серйозній формі». Основна відмінність підневільного стану від примусової чи обов'язкової праці за змістом статті 4 Конвенції полягає у відчутті жертви, що її стан є постійним, і що ситуація навряд чи зміниться (рішення у справі «С.Н. та В. проти Франції» (*C.N. and V. v. France*) [134].

Суд не визнає порушення ст. 4 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у випадках, коли працівник не отримав плату за виконану роботу, але робота була виконана добровільно і про оплату не йшлося («Сокур проти України» [135] та коли заявник був переведений на низькооплачувану посаду («Антонов проти Російської Федерації» [136]).

Таким чином, Європейський суд визнає порушенням ст. 4 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод факти виконання особою роботи, що суперечить її волевиявленню та виключає можливість такої особи вплинути на власне становище.

Відповідно до ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожен має право на свободу та особисту недоторканність. Ніхто не може бути позбавлений свободи, крім як у випадках, встановлених у зазначеній статті.

Так, щодо «законності» арешту або взяття під варту та дотримання «процедури, встановленої законом», Європейський суд зазначає, що ці питання підлягають з'ясуванню у межах національного законодавства. Стаття 5 встановлює обов'язок держави забезпечувати дотримання матеріально-правових та процесуальних норм національного законодавства, водночас вимагаючи відповідності щодо захисту людини від свавілля (рішення у справі «Амур проти Франції» (*Amuur v. France*) [137]).

Проте, у справі «Моорен проти Німеччини» (*Mooren v. Germany*) Суд зазначив, що будь-яке свавільне тримання під вартою не може відповідати п. 1 ст. 5 Конвенції. У цьому контексті термін «свавільність» розуміється ширше, ніж лише невідповідність національному законодавству. Як наслідок, законне позбавлення свободи за національним законодавством усе одно може бути свавільним і порушувати положення Конвенції, зокрема, коли з боку державних органів мала місце недобросовісність або введення в оману [138].

У рішенні в справі «Барановський проти Польщі» (*Baranowski v. Poland*) Європейський суд вказав, що коли йдеться про позбавлення свободи, надзвичайно важливою умовою є забезпечення загального принципу юридичної визначеності. Отже, неодмінна вимога полягає в тому, щоб умови, за яких

здійснюється позбавлення свободи, були чітко сформульовані в національному законі та щоб застосування самого цього закону було передбачуваним тією мірою, щоб він відповідав стандарту «законності», встановленому Конвенцією. Відповідно до цього стандарту всі закони повинні бути сформульовані настільки чітко, щоб забезпечити громадянину можливість – при потребі за допомогою одержання відповідної консультації – передбачити у достатній в конкретних обставинах мірі наслідки, до котрих може призвести дана дія [139].

Розглядаючи справу «Солдатенко проти України», Європейський суд завернув увагу на те, що «...законодавство України не передбачає процедури, достатньо доступної, чітко сформульованої і передбачуваної у своєму застосуванні – такої, яка давала би можливість запобігти ризикові свавільного тримання під вартою в очікуванні на екстрадицію. Отже, було порушено п. 1(f) ст. 5 Конвенції» [140].

Так, у справах «Невмержицький проти України» [141], «Салов проти України» [142] Суд визнав порушення ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод внаслідок відсутності швидкого судового контролю за законністю тривалого тримання заявника під вартою та зазначив таке: «Тримання заявника під вартою без будь-якого судового контролю випадає з чітких часових меж, встановлених статтею 5 параграфу 3 Конвенції».

Встановлюючи наявність порушення ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у справі «Ткачов проти України», Європейський суд вказав, що підстави, на яких ґрунтувалися рішення національних органів щодо взяття заявника під варту та продовження строку його тримання під вартою, не були «відповідними та достатніми». Так, у даній справі ні можливість втечі, ні можливість чинити перепони слідству не були зазначені у постановах, відповідно до яких заявнику було продовжено строк тримання під вартою під час досудового слідства. Більше того, ухвала обласного суду – єдине судове рішення щодо тримання заявника під вартою, не містила жодної підстави продовження строку тримання заявника під вартою під час проведення досудового слідства. Отже, Суд не може оцінити, чи продовжували

такі заходи виправдовувати позбавлення заявника свободи протягом усього періоду, що розглядається [143].

Крім зазначеного, у справах «Горшков проти України» [144] та «Кучерук проти України» [145], Суд вказав на порушення ст. 5 Конвенції з огляду на те, що заявник не мав права ініціювати провадження для перевірки судом законності подальшого позбавлення його свободи у зв'язку із застосуванням примусових заходів медичного характеру. Зокрема, Європейський суд зазначив таке: «ключова гарантія, передбачена п. 4 ст. 5 Конвенції, полягає у тому, що особа, примусово госпіталізована з метою психіатричного лікування, повинна мати право домогтися, з власної ініціативи, судового контролю законності такого заходу. Отже, п. 4 ст. 5 вимагає передусім наявності незалежного правового механізму, який дав би можливість затриманій (взятій під варту) особі постати перед суддею для визначення ним законності подальшого тримання її під вартою. Доступ такої особи до судді не повинен залежати від доброї волі органу, що здійснює її затримання (тримання під вартою), та від розсуду медичних працівників чи адміністрації медичної установи».

Системний аналіз викладеного створює підґрунтя для висновку про визнання Європейським судом з прав людини порушення ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод щодо таких фактів:

- недосконалість національного законодавства щодо процедури перевірки законності тримання особи під вартою або законності арешту;
- несвоєчасного провадження щодо перевірки судом законності тримання особи під вартою або законності арешту;
- відсутності в особи процесуальної можливості ініціювати провадження для перевірки судом законності подальшого позбавлення свободи;
- відсутність обставин, котрі б вказували на те, що позбавлення волі особи є необхідним та виправданим з огляду на конкретні обставини.

Стаття 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод гарантує кожному право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим

законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення.

Так, Європейський суд у справі «Файндлей проти Великої Британії» (Findlay v. the United Kingdom) зазначив, що для визначення того, чи може суд вважатися «незалежним» для цілей п. 1 статті 6 Конвенції, до уваги, окрім іншого, потрібно взяти такі критерії: спосіб, у який судді призначаються на посаду, та на який строк; існування захисних механізмів протидії зовнішньому впливу; і те, чи складає трибунал враження незалежного [146].

У численних справах, зокрема й у рішенні «Кііскінен проти Фінляндії» (Kiiskinen v. Finland), Суд визначив, що «незалежність» для цілей п. 1 статті 6, включає два аспекти – суб'єктивний та об'єктивний. По-перше, суд має бути суб'єктивно незалежним, тобто у жодного із членів не має бути персональних упереджень або необ'єктивності. Персональна неупередженість презюмується, якщо немає доказів протилежного. По-друге, суд має також бути неупередженим з об'єктивної точки зору, тобто ним мають надаватися достатні гарантії відсутності будь-яких обґрунтованих сумнівів щодо цього [147].

Європейський суд з прав людини у рішенні в справі «Zand v. Austria» вказав, що словосполучення «встановлений законом» поширюється не лише на правову основу самого існування «суду», але й на дотримання таким судом певних норм, які регулюють його діяльність. Поняття «суд, встановлений законом» у частині першій статті 6 Конвенції передбачає «усю організаційну структуру судів, включно із питаннями, що належать до юрисдикції певних категорій судів». З огляду на це не вважається «судом, встановленим законом» орган, котрий, не маючи юрисдикції, судить осіб на підставі практики, яка не передбачена законом [148].

Варто звернути увагу на те, Європейський суд застосовує ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод не лише до діяльності органів судової влади.

Так, відповідно до практики Європейського суду з прав людини виконавцем судової функції може бути не тільки суд, а й інші державні органи. Європейський суд з прав людини встановив критерії, на основі яких визначається, чи виконує орган судову функцію.

У справі «Савіно та інші проти Італії» (*Savino and others v. Italy*) сформульовано такі критерії: наявність організованої процедури; наявність у органу, так званої «повної юрисдикції»; обов'язковість рішення [149]. Відповідно до висновків, викладених у рішенні у справі «Сігма радіо телевізії проти Кіпру» (*Sigma Radio Television Ltd. v. Cyprus*), «повна юрисдикція» означає можливість органу досліджувати питання факту, дослідити і надати свої висновки щодо всіх доводів зацікавленої особи [150]. Зокрема, розглядаючи справу «Олександр Волков проти України», Суд зазначив, що розгляд Вищою радою юстиції та парламентом України питання про звільнення судді з посади за своєю матеріально-правовою природою є судовою функцією [151].

Крім зазначеного, у рішенні у справі «Меріт проти України» Європейський Суд визнав порушення ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у зв'язку з недотриманням розумних строків розслідування кримінальної справи відносно заявника, та зазначив таке: «Уряд України не надав жодних переконливих пояснень, які виправдовували б затримки. За цих обставин Суд вважає, що період, який до цього часу використовувався для визначення обвинувачення, не відповідає вимозі «протягом розумного строку»» [152].

У показових справах «Гірвісаарі проти Фінляндії» (*Hirvisaari v. Finland*) [153] та «Суомінен проти Фінляндії» (*Suominen v. Finland*) [154] Європейський суд визначив, що хоча національний суд має певну свободу вибору щодо аргументації у тій чи іншій справі та прийняття доказів на підтвердження позицій сторін, орган влади зобов'язаний виправдати свої дії, навівши обґрунтування своїх рішень. Ще одне призначення обґрунтованого рішення полягає в тому, щоб продемонструвати сторонам, що вони були почуті. Аналогічна правова позиція Суду викладена у рішеннях у справах «Серявін та

інші проти України» [155], «Проніна проти України» [156], та визнано порушення ст. 6 Конвенції.

Варто звернути увагу на те, що Європейський суд визнає порушенням вимог ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод також невинуватені затримки виконання судового рішення.

У рішенні у справі «Горнсбі проти Греції» (Hornsby v. Grece) Європейський суд констатував, що право на судовий розгляд, гарантоване статтею 6, також захищає і виконання остаточних та обов'язкових судових рішень, які у країні, що поважає верховенство права, не можуть залишатися невиконаними, завдаючи шкоди одній із сторін» [157].

Так, у рішеннях «Войтенко проти України» [158], «Півень проти України» [159], «Жовнер проти України» [160] та інших, Суд вказує на таке: «Кожна держава-учасниця забезпечує адекватний та достатній юридичний інструментарій для забезпечення своїх зобов'язань. Суд має за мету вивчити, чи були заходи, вжиті українською владою, адекватними та достатніми... Суд допускає, що асигнування на виплату державних боргів може спричинити певні затримки у виконанні рішень з бюджету Уряду. Тим не менше, Суд вирішує, що не передбачивши таких асигнувань, держава-відповідач не виконала своїх зобов'язань за статтею 6 параграфу 1 Конвенції. Вищенаведені міркування дають підстави Суду дійти висновку, що виконання в повному обсязі рішення, винесеного на користь заявника, не було здійснене в межах розумного строку».

Крім зазначеного, ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод містить вимогу про те, що судові рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя.

Європейський суд зазначає, що у провадженнях, що розглядаються судом першої та єдиної інстанції право на «публічний розгляд» відповідно до ст. 6 обмежує право до «усного розгляду» (рішення у справі «Фредін проти Швеції» (Fredin v. Sweden (No.2)) [161]. У справі «Хессе-Ангер проти Німеччини» (Hesse-Anger v. Germany) [162] визнано, що тільки існування виняткових обставин може обумовлювати відмову у відкритому слуханні справи.

У ч. 2 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод закріплено презумпцію невинуватості та вказано, що кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку.

Так, у справі «Хужин проти Російської Федерації», Суд тлумачить зазначене положення Конвенції так, що останнє не лише забороняє передчасне висловлення думки самим судом про те, що особа, «яку обвинувачено у вчиненні злочину», є винною, а поширюється на заяви, інших посадових осіб, які спонукають громадськість до думки про вину підозрюваного та визначають наперед оцінку фактів компетентним судовим органом [163].

Системний аналіз викладених правових позицій дає підстави для висновку про те, що Європейський суд з прав людини визнає порушенням ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод такі факти:

- розгляд справи органом, упередженість та необ'єктивність якого доведена;
- розгляд справи органом, у якого відсутні на те повноваження;
- вирішення питання з порушенням процедури, встановленої законом;
- необґрунтована відмова у відкритому слуханні справи;
- необґрунтованість рішення органу, що здійснює судову функцію;
- необґрунтовані затримки у розгляді справи;
- необґрунтовані затримки у виконанні остаточного судового рішення;
- висловлення твердження судом та іншими посадовими особами щодо винуватості особи до встановлення такого факту у порядку, встановленому законом.

Відповідно до ст. 7 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні будь-якого кримінального правопорушення на підставі будь-якої дії чи бездіяльності, яка, на час її вчинення, не становила кримінального правопорушення згідно з національним законом або міжнародним правом. Також не може бути призначене суворіше покарання, ніж те, що підлягало застосуванню на час вчинення кримінального правопорушення.

У рішенні у справі «Велч проти Сполученого Королівства» (*Welch v. the United Kingdom*) Суд зазначив, що поняття «покарання», що міститься у ст. 7, є автономним. Для того забезпечення ефективного захисту, що надається статтею 7 Конвенції, Європейський суд не повинен обмежуватися зовнішніми ознаками поняття, йому слід самостійно оцінити рівнозначність та пропорційність «покарання» меті цієї статті [164].

Так, у справі «М. проти Німеччини» (*M. v Germany*) Європейський суд констатував, що ст. 7 Конвенції передбачає як заборону зворотної дії положень закону, що погіршують становище особи та визначають кримінально-карні діяння, так і покарання [165].

Зокрема, у рішенні у справі «Скоппола проти Італії» (*Scoppola v. Italy*) зазначено, що заборона надавати зворотну дію в часі більш суворим кримінально-правовим положенням власне передбачає ретроспективне застосування більш сприятливих для особи кримінально-правових положень. У разі, якщо з моменту вчинення злочину до винесення остаточного вироку у справі кримінальне законодавство змінювалося, застосовуватися повинні найбільш сприятливі для особи положення кримінального закону [166].

Варто звернути увагу на те, що у рішенні у справі «Кафкаріс проти Кіпру» (*Kafkaris v. Cyprus*) Європейський суд визнав порушення ст. 7 Конвенції щодо «якості закону», застосованого в період розглянутих подій, та зазначив таке: «На момент скоєння заявником злочину відповідне кіпрське право в цілому не було сформульовано з достатньою точністю, що дозволяло заявнику зрозуміти, навіть

з належною допомогою, в розумній в тих обставинах мірі, тривалість покарання у вигляді довічного позбавлення волі і спосіб його виконання» [167].

Отже, Європейський суд з прав людини визнає порушенням ст. 7 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод такі факти:

- притягнення особи до відповідальності за діяння, котрі станом на момент їх вчинення не визнавались злочином;
- призначення особі покарання, що не передбачалось законом за відповідне діяння станом на момент його вчинення;
- неточність законодавчих положень, що вплинули на «якість закону» щодо ступеня, тривалості покарання у вигляді довічного позбавлення волі і способу його виконання.

Стаття 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод гарантує кожному право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції.

Загальний аналіз практики Європейського суду вказує на те, що для визначення того, чи мало місце порушення ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, необхідно здійснити оцінку фактів відповідно до таких критеріїв:

а) чи відбулось втручання у право заявника на повагу до його приватного та сімейного життя відповідно до статті 8 Конвенції?

б) чи було втручання виправданим?

Дане втручання не становить порушення статті 8, якщо воно здійснене «згідно із законом», відповідає одній чи кільком законним цілям, про які йдеться в пункті 2, і, до того ж, є необхідним у демократичному суспільстві для забезпечення цих цілей.

У справі «Елсі та інші проти Туреччини» (*Elçi and Others v. Turkey*) Суд підкреслює, що вираз «відповідно до закону» у п. 2 ст. 8 Конвенції значною мірою покладає на національне законодавство і державу обов'язок дотримання матеріальних і процесуальних норм [168].

У рішенні у справі «Ст'ерна проти Фінляндії» (Stjerna v. Finland) та численних інших Суд встановив, що для визнання втручання виправданим, державі слід дотримуватись справедливого балансу, що встановлюється між конкуруючими інтересами особи та суспільства в цілому [169].

Так, у справах «Полторацький проти України» [170], «Кузнєцов проти України» [171], «Назаренко проти України» [172], «Данкевич проти України» [173], «Алієв проти України» [174], і «Хохлич проти України» [175] визнано порушення ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод з огляду на те, що обмеження на кількість побачень із родичами, листування, перлюстрація кореспонденції та інші втручання були передбачені інструкцією, яка до 11 липня 1999 року була таємною, тобто не відповідала вимогам до «закону». Зокрема, Суд зазначив наступне: «...таке втручання повинно бути передбачене законом, переслідувати одну із законних цілей, викладених у Конвенції, і бути необхідним для досягнення такої цілі у демократичному суспільстві. Для того, щоб задовольнити першу із вищевказаних вимог, закон повинен бути доступним для особи, котрої він стосується, аби вона мала можливість передбачити наслідки його застосування щодо себе.

Розглядаючи справу «Гарнага проти України», Суд встановив, що обмеження, накладені на зміну по-батькові, не є належним чином та достатньою мірою мотивованими національним законодавством та необхідними у демократичному суспільстві: «Українська система зміни імен є гнучкою – особа може змінити своє ім'я, дотримуючись спеціальної процедури, що передбачає тільки мінімальні обмеження, які застосовуються у дуже конкретних випадках. Так, державними органами не висувається особливих підстав для зміни імені особи» [176].

Визнавши порушення ст. 8 у справі «Новоселецький проти України», Суд вказав, що держава не виконала своїх зобов'язань, які полягали у встановленні можливості користування заявником своїм правом на житло та приватне і сімейне життя. Так, «спірна квартира була надана заявнику тільки 28 березня 2001 року, і то в стані, непридатному для проживання. Все ж таки власник та

розпорядник державного житлового фонду не вжив жодних заходів для того, щоб відшкодувати нанесену шкоду, а також заходів, які були б спрямовані на встановлення відповідальних осіб за посягання на квартиру, що є частиною державного житлового фонду, та притягнення їх до відповідальності в судовому порядку. З огляду на зазначені обставини, Суду важко визначити в справі реалізацію державного контролю над житловим фондом» [177].

Крім зазначеного, у рішенні у справі «Хант проти України» Суд вказав на порушення вимог ст. 8 у зв'язку з тим, що справу про позбавлення заявника батьківських прав було розглянуто судом без його участі через заборону заявнику протягом п'яти років приїздити в Україну: «...заявник не був залучений в провадження, в результаті яких приймалися рішення, в тій мірі, яка є достатньою для забезпечення захисту його інтересів, а державні органи вийшли за межі своєї дискреції і не забезпечили рівновагу між інтересами заявника та інших осіб» [178].

Варто звернути увагу на те, що, відповідно до практики Європейського суду з прав людини, сфера застосування ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод поширюється і на факти зберігання даних, що стосуються «приватного життя» особи (рішення у справі «Ліндер проти Швеції» (Leander v. Sweden)) [179].

Зокрема, у рішенні у справі «Суріков проти України» Суд зазначив, що, зважаючи на принцип юридичної визначеності, національне законодавство має встановлювати чіткі правила обсягу заходів та мінімальні гарантії стосовно тривалості, зберігання, використання та доступу до персональних даних. Натомість, українське законодавство, надає дозвіл зберігати інформацію про стан здоров'я заявника надто тривалий період часу, використовувати таку інформацію з іншою метою, ніж та, з якою її зібрано. На переконання Європейського суду, зазначене не може визнаватись пропорційним втручанням у право на таємницю приватного життя та необхідним в демократичному суспільстві [180].

Варто звернути увагу і на рішення у справі «Дубецька проти України», де Європейський суд зазначив, що невжиття державою протягом 20 років заходів, щодо переселення заявників або поліпшення екологічної ситуації, призвели до порушення права на повагу до сімейного життя. Так, Суд звертає увагу на критерії оцінки негативного впливу, що став перешкодою для реалізації заявниками свого права. У рішенні зазначено, що негативний вплив підприємств є незначним у порівнянні з небезпекою екологічної ситуації у великих містах. Проте, оцінка мінімального рівня негативного впливу є відносною і залежить від усіх обставин справи, таких, як інтенсивність та тривалість шкідливого впливу та його фізичний чи психологічний вплив на здоров'я або якість життя осіб [66].

Отже, у загальному, Європейський суд з прав людини визнає порушенням ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод таке:

- недотримання справедливого балансу між правом особи та необхідністю втручання у таке право для забезпечення інтересів суспільства;
- недотримання державою норм матеріального та процесуального права щодо втручання у право особи;
- невжиття державою належних та необхідних заходів щодо реалізації особою права;
- неточність законодавчих положень, які вплинули на «якість закону» щодо можливості збирання та поширення інформації про особу;
- здійснення неефективного розслідування щодо порушення права особи, гарантованого ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Згідно зі ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно.

У відомій справі «Коккінакіс проти Греції» (Kokkinakis v. Greece) Суд вказав на те, що свобода думки, совісті, і релігії є однією з основ

демократичного суспільства, одним із його життєво важливих елементів, що формують особистість віруючих і їх концепцію життя. Але це також цінність для атеїстів, агностиків, скептиків і байдужих. Релігійна свобода має на увазі свободу проявляти свої релігійні переконання не тільки в своєму власному співтоваристві, «у публічний спосіб» і в колі людей, які поділяють віру, але і також «індивідуально», включаючи право намагатися звернути ближнього в свою віру. Так, у вказаному рішенні Європейський суд визнав порушення ст. 9 Конвенції та констатував, що засудження заявника за поширення власних релігійних поглядів не було пропорційним щодо переслідуваної державою законної мети, а тому не може вважатись необхідним в демократичному суспільстві для захисту прав і свобод інших осіб [181].

Зокрема, розглядаючи справу «S.A.S. проти Франції» (S.A.S. v. France), Суд зазначив таке: «Обов'язок держави з дотримання нейтралітету і безсторонності несумісний із повноваженнями держави визначати легітимність релігійних переконань або способів їх вираження, і цей обов'язок вимагає від держави забезпечувати, щоб протидіючі групи проявляли терпимість одна до одної. ... Роль держави зводиться до нейтрального та неупередженого організатора вирішення питань, пов'язаних з відправленням різних релігійних культів, сповіданням релігій та сприяє підтриманню в демократичному суспільстві громадського порядку» [182].

Варто звернути увагу, що у певній кількості справ Суд розглядає доводи заявників щодо порушення державою ст. 9 Конвенції у поєднанні з іншими статтями, зокрема, зі ст. 11.

Так, у справі «Бессарабська Метрополія та інші проти Молдови» (Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova) йде мова про те, що право віруючих на свободу віросповідання, що включає право кожного сповідувати релігію разом з іншими, передбачає очікування, що віруючі матимуть змогу вільно об'єднуватися без жодного свавільного втручання з боку держави. Будь-які повноваження держави оцінювати легітимність релігійних

поглядів є несумісними з її обов'язком, визначеним у практиці Суду, бути нейтральною та неупередженою [183].

Встановлюючи порушення ст. 9 у поєднанні зі ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у справі «Свято-Михайлівська парафія проти України», стосовно «якості», зокрема «передбачуваності», закону, який застосовувався в цій справі, Суд зазначає, що законодавство України передбачало лише одну нечітку підставу для відмови зареєструвати релігійне об'єднання або зміни до нього. Отже, Суд сумнівається, що положення закону були «передбачуваними» та надавали достатньо гарантій проти свавільного застосування [184].

Аналіз викладеного дає підстави окреслити перелік тих порушень, котрі визнаються Європейським судом порушенням ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод:

- недотримання справедливого балансу між правом особи та необхідністю втручання у таке право для забезпечення інтересів суспільства та, зокрема, надмірний формалізм державних органів і надто широке коло їх повноважень;
- невжиття державою належних та необхідних заходів (або утримання від вжиття будь-яких заходів) щодо реалізації особою або відповідним об'єднанням свободи думки, совісті і релігії, свавільне втручання у здійснення такого права;
- неточність та/або відсутність законодавчих положень, які би встановили чітку процедуру реалізації особою такого права.

Відповідно до ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств.

У справі «Обершлік проти Австрії (№ 1)» (*Oberschlick v. Austria* (no. 1)) Суд зазначив, що свобода вираження поглядів стосується не тільки «інформації»

чи «ідей», стаття 10 захищає не тільки зміст ідей і інформації, що виражаються, але і форму їх поширення [185].

Розглядаючи справу «Стіл та інші проти Сполученого Королівства» (Steel and Others v. the United Kingdom), Європейський суд встановив, що, для того, щоб втручання було виправданим за статтею 10 Конвенції, воно має бути «встановленим законом», переслідувати одну або більше легітимних цілей, зазначених у другому пункті цього положення, та бути «необхідним у демократичному суспільстві», тобто пропорційним переслідуваній меті [186].

Так, на переконання Суду, при оцінці пропорційності втручання, слід враховувати, серед інших чинників, і характер та суворість застосованих стягнень (рішення у справі «Джейлан проти Туреччини» (Ceylan v. Turkey) [187].

Встановивши порушення ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у справі «Швидка проти України», Суд зазначив таке: «Національні суди застосували до заявниці, шістдесятитрирічної жінки, без судимостей, найбільш суворе покарання за правопорушення, що не призвело до жодного насильства або загрози. Вчиняючи так, суд посилався на відмову заявниці визнавати свою провину, таким чином накладаючи на неї стягнення за небажання змінити свої політичні погляди. Суд не вбачає цьому жодного виправдання і вважає вжиті заходи непропорційними переслідуваній меті» [188].

Крім вказаного, варто звернути увагу на те, що Суд розрізняє факти та оціночні судження. У справі «Лінгенс проти Австрії» (Lingens v. Austria) Європейський суд зазначив таке: «Якщо існування фактів може бути підтверджене, правдивість оціночних суджень не піддається доведенню. Вимога довести правдивість оціночних суджень є нездійсненною і порушує свободу висловлення думки як таку, що є фундаментальною частиною права, що охороняється статтею 10 Конвенції» [189].

Проте, Європейський суд визнає, що при розгляді оціночних суджень підлягає застосуванню принцип пропорційності втручання у право.

Зокрема, розглядаючи справу «Українська прес група» проти України», Суд зазначив: «Українське право і практика чітко запобігали тому, щоб суди

розрізняли оціночні судження, справедливі коментарі чи твердження, що не піддаються доказуванню. Таким чином, національне право та практика містили негнучкі елементи, які, в разі їх застосування, могли стати причиною прийняття рішень, що не узгоджуються зі статтею 10 Конвенції [190].

Варто зауважити, що у численних рішеннях, зокрема, у справі «Сюрек проти Туреччини» (№ 1) (*Surek v. Turkey* (no. 1), Суд зауважує, що п. 2 ст. 10 Конвенції майже не надає можливостей для обмеження свободи вираження поглядів, коли йдеться про виступи політиків або про питання, що становлять суспільний інтерес [191].

Так, у рішенні у справі «Газета «Україна-центр» проти України» Суд не знайшов жодних доказів того, що національні суди в своїх рішеннях забезпечили баланс між потребою захищати репутацію пана Я. та правом підприємства-заявника розголошувати інформацію, що становить суспільний інтерес у контексті виборчих дебатів. За таких обставин Суд вважає, що українські суди здійснили втручання у право підприємства-заявника на свободу вираження поглядів у спосіб, що не є необхідним у демократичному суспільстві» [192].

Отже, розглядаючи спори за ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Суд звертає особливу увагу, крім іншого, на такі факти:

- недотримання державою принципу пропорційного втручання у право на свободу вираження поглядів;
- надмірний ступінь державного розсуду щодо встановлення порушень у справах, що стосуються політичного життя суспільства;
- застосування санкцій, що не є пропорційними інтересам суспільства.

Положення ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод гарантують кожному право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами, включно із правом створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів.

Так, у відомій справі «Газета «The Sunday Times» проти Сполученого Королівства (№ 1)» (*The Sunday Times v. the United Kingdom* (no. 1) Суд

визначив, що вислів «встановлено законом» у статті 11 Конвенції вимагає не лише того, щоб оскаржуваний захід мав певне підґрунтя у національному законодавстві; він також стосується якості закону, про який йдеться. Закон має бути доступним для зацікавлених осіб та сформульованим із достатньою точністю для того, щоб надати їм можливість регулювати свою поведінку, аби бути здатними — за потреби із відповідною консультацією — передбачати мірою, що є розумною за відповідних обставин, наслідки, до яких може призвести його дія [193].

Зокрема, у справах «Шмушкович проти України» [194], «Веніамін Тимошенко та інші проти України» [195], «Веренцов проти України» [196] Європейський суд зазначив таке: «Статті 39 та 92 Конституції чітко вимагають того, щоб порядок проведення мирних демонстрацій було встановлено законом, тобто, актом парламенту України. Хоча Суд погоджується з тим, що державі може знадобитися певний час для прийняття законодавчих актів протягом перехідного періоду, він не може погодитися із тим, що затримка у понад двадцять років є виправданою, особливо коли йдеться про таке фундаментальне право, як свобода мирних зібрань. Таким чином, Суд доходить до висновку, що втручання у право заявника на свободу мирних зібрань не було встановлено законом».

Розглядаючи справу «Сергей Кузнецов проти Російської Федерації», Європейський суд вказав: «будь-яка демонстрація в громадському місці неминуче порушує звичний плин життя, і органам місцевої влади важливо продемонструвати певну терпимість до мирних зібрань, оскільки свобода зібрань, що гарантується статтею 11 Конвенції, не повинна втрачати своєї суті» [197].

У показовому рішенні у справі «Платформа «Лікарі за життя» проти Австрії» (Plattform «Ärzte Für» Das Leben v. Austria) Європейський суд визначив, що «справжня й ефективна свобода мирних зібрань, відповідно, не може зводитись лише до обов'язку держави утримуватися від втручання: повністю негативна концепція ролі держави не відповідає предмету та цілі статті 11.

Учасники демонстрації повинні мати можливість проводити демонстрацію, без побоювань бути підданими фізичному насиллю з боку своїх супротивників (опонентів); такі побоювання могли б перешкодити асоціаціям чи іншим групам, що підтримують загальні ідеї чи інтереси, відкрито виражати свою думку з найбільш суперечливих питань, що зачіпають суспільство. У демократичному суспільстві право на проведення контрдemonстрацій не може суміщатися з обмеженням реалізації права на демонстрацію» [198].

Так, правові позиції Європейського суду вказують на те, що на державу покладаються відповідні позитивні та негативні зобов'язання щодо забезпечення реалізації права на свободу мирних зібрань. Проте, виконання таких зобов'язань повинно відбуватись відповідно до процедури та повноважень, встановлених законом і бути необхідними в демократичному суспільстві.

У рішенні у справі «Галстян проти Вірменії» (*Galstyan v. Armenia*) Суд зазначив таке: «свобода брати участь у мирному зібранні є правом такої важливості, що людина не може бути піддана покаранню – навіть незначному за шкалою дисциплінарних санкцій – за участь у демонстрації, що не заборонена, якщо при цьому людина сама по собі не вчиняє жодної дії, що заслуговує на осуд» [199].

Зокрема, у рішенні «Езелін проти Франції» (*Case of Ezelin v. France*) Європейський суд вказав на те, що застосування санкцій до учасників мирного зібрання повинно в будь-якому випадку бути «необхідним у демократичному суспільстві» [200].

Щодо іншої складової ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод – свободи об'єднання, Суд, розглядаючи справу «Янг, Джеймс та Вебстер проти Сполученого Королівства» (*Young, James та Webster v. UK*) вказав, що ключовими є такі критерії об'єднання, як добровільний характер та спільна мета. Зокрема, у зазначеній справі встановлено порушення ст. 11 Конвенції з огляду на те, що угода між компанією «Британські залізниці» та деякими профспілками вимагала обов'язкового членства в одній із профспілок

для одержання роботи, тобто було порушено критерій добровільності об'єднання [201].

Загальний аналіз викладених правових позицій дає підстави зробити висновок, що Європейський суд з прав людини визнає порушенням ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод факти щодо:

- недотримання справедливого балансу між правом особи та необхідністю втручання у таке право для забезпечення інтересів суспільства;
- невжиття державою належних та необхідних заходів (або утримання від вжиття будь-яких заходів) щодо реалізації особою права на мирні зібрання;
- неточність та/або відсутність законодавчих положень, які б встановили чітку процедуру реалізації особою такого права.

Стаття 13 Конвенції гарантує, що кожен, чий права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження.

Так, у численних рішеннях, зокрема й у справі «Данкевич проти України» [202] Суд нагадав, що мають бути вичерпаними лише ті засоби захисту, які є ефективними. Це обов'язок Уряду – довести Суду, що засіб захисту був ефективним та доступним в теорії та на практиці.

При розгляді того, чи було дотримано цього правила, необхідно зважити на існування формальних засобів захисту в правовій системі відповідної держави, на загальний правовий та політичний контекст, у котрому вони діють, а також на особливі обставини справи, як і на те, чи вдався заявник до всіх доступних засобів захисту (рішення у справі «Меріт проти України») [203].

Розглядаючи справу «Мельник проти України», Суд підкреслює, що вирішальним питанням в оцінці ефективності засобу захисту стосовно скарги на погане поводження є можливість заявника подати скаргу до національних судів із цього питання з метою отримати пряме та своєчасне відшкодування, а не суто непрямий захист прав, гарантованих Конвенцією. Цей засіб захисту може бути

превентивним та компенсаторним в інстанціях, де особи скаржаться на порушення їх прав [204].

У рішенні у справі «Іванов проти України» Суд встановлює, що у межах власних правових систем держави повинні створити засіб юридичного захисту, за допомогою якого би забезпечувалося: вирішення скарги по суті; надання відповідного відшкодування [205].

У розумінні Конвенції засіб юридичного захисту повинен бути ефективним. Проте, «ефективність» не має на увазі обов'язково позитивного для заявника вирішення справи. Засіб юридичного захисту має бути «ефективним» як із практичної, так й із правової точки зору. Так, у справах «Філатова та інші проти України» [206], «Щукін проти України» [207], «Півень проти України» [208], «Жовнер проти України» [209], «Ромашов проти України» [210], «Бакай та інші проти України» [211] та численних інших визнано порушення ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у зв'язку із відсутністю у заявників ефективного засобу юридичного захисту для відшкодування шкоди, завданої невиконанням остаточного рішення суду.

Крім зазначеного, розглядаючи справи «Афанасьєв проти України» [212], «Гонгадзе проти України» [98], Суд встановив, що вимоги ст. 13 Конвенції передбачають і проведення ефективного розслідування фактів, що призвели до необхідності звернутися заявникам за юридичним захистом.

Системний аналіз викладених правових позицій дає підстави для висновку про те, що Європейський суд з прав людини визнає порушенням ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод таке:

- неточність та/або відсутність законодавчих положень, які би встановили процедуру надання особі ефективних засобів юридичного захисту;
- недосконалість юридичних механізмів надання ефективного юридичного захисту, а саме відсутність превентивних та/або компенсаційних заходів;
- необґрунтоване та тривале невиконання остаточних рішень суду, постановлених на користь особи;

- бездіяльність щодо ефективного розслідування фактів, що змусили заявників звернутись за захистом.

Щодо заборони дискримінації ст. 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод встановлює, що користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою – статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою.

Європейський суд розрізняє такі форми дискримінації: пряма дискримінація – відмінність у ставленні до осіб, які знаходяться в аналогічних або відповідним чином схожих ситуаціях, що ґрунтується на ознаці, яку можна ідентифікувати (рішення у справі «Карсон та інші проти Сполученого Королівства» (*Carson and others v. UK*) [213]; та непряма дискримінація – однакове ставлення до людей, ситуації яких відрізняються, що проявляється у формі непропорційно шкідливих наслідків загальної політики чи заходів, котрі, попри нейтральне формулювання їх змісту, дискримінують певну групу осіб (рішення у справі «Опуз проти Туреччини» (*Opuz v. Turkey*) [214].

Варто звернути увагу на те, що скарги за ст. 14, як і ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, розглядаються Судом у взаємозв'язку з іншими положеннями Конвенції.

Так, розглядаючи справу «Захін проти Німеччини» (*Şahin v. Germany*), Суд вказав на таке: «Стаття 14 Конвенції доповнює інші основні положення Конвенції та протоколів до неї. Вона не існує незалежно, оскільки вона застосовується лише щодо «користування правами та свободами», що гарантуються цими основними положеннями» [215].

У рішенні у справі «Стек та інші проти Сполученого Королівства» (*Stec and Others v. the United Kingdom*) Європейський суд зазначає, що заборона дискримінації за ст. 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод поширюється за межі використання прав та свобод, гарантування котрих кожною державою вимагається Конвенцією та протоколами до неї. Вона також

застосовується до тих додаткових прав, що входять до загальної сфери застосування будь-якої статті Конвенції, які держави добровільно вирішили гарантувати [216].

У справі «Пічкур проти України» Європейський суд визнав порушення ст. 14 Конвенції у поєднанні зі ст. 1 Першого Протоколу з огляду на те, що органи влади не надали ніякого обґрунтування позбавлення заявника його пенсії лише через те, що він проживав за кордоном. Суд зазначає, що Уряд не посилався на міркування щодо міжнародного співробітництва з метою обґрунтування поводження з пенсіонерами, які проживають в Україні, в інший спосіб, ніж із тими, які проживають за кордоном [217].

Розглядаючи справу «Костянтин Маркін проти Російської Федерації», Європейський суд визнав, що виключення військовослужбовців-чоловіків із числа осіб, які мають право на відпустку по догляду за дитиною (тоді як військовослужбовці-жінки мають право на таку відпустку), не може вважатися пропорційним. Суд зробив висновок, що ця різниця в ставленні рівнозначна дискримінації за ознакою статі, та встановив, що допущено порушення ст. 14 Конвенції у взаємозв'язку зі ст. 8 Конвенції. Зокрема, Європейський Суд вказав, що рішення Конституційного Суду (на якому ґрунтувалась позиція Уряду) «засноване на чистому припущенні, без спроб оцінити його істинність шляхом звірки зі статистичними даними або зважування конфліктуючих інтересів підтримки боєздатності армії, з одного боку, і захисту військовослужбовців від дискримінації у сфері сімейного життя і дотримання інтересів їхніх дітей – з іншого» [218].

У справі «Фабіан проти Угорщини» (Fábián v. Hungary) Суд вказав, що різне трактування становища пенсіонерів, які працюють у державному і приватному секторах, з однієї сторони, і між різними категоріями державних службовців – з іншої сторони, щодо права на продовження отримання пенсії за віком не ґрунтується на будь-якому «об'єктивному і розумному виправданні», навіть, якщо взяти до уваги певну свободу розсуду, що надається договірним

сторонам у цій сфері. Так, встановлено порушення ст. 14 Конвенції у поєднанні зі ст. 1 Першого Протоколу [219].

Отже, розглядаючи справи про порушення гарантованих Конвенцією прав, Європейський суд з прав людини визнає порушення ст. 14 у випадках встановлення непропорційних та необґрунтованих відмінностей у правовому статусі осіб та неоднаковій можливості реалізовувати свої права.

Варто звернути особливу увагу на позицію Європейського суду, висловлену у численних рішеннях (зокрема, у справах «Остапенко проти України» [220], «Принц Ліхтенштейну Ганс-Адам II проти Німеччини» (Prince Hans-Adam II of Liechtenstein v. Germany) [221], «Будченко проти України» [222], «Суханов та Ільченко проти України» [223], «Копецький проти Словаччини» (Korecky v. Slovakia) [224] та інших): «...за певних обставин «законне сподівання» на отримання «активу» також може захищатися статтею 1 Першого протоколу. Так, якщо суть вимоги особи пов'язана із майновим правом, особа, якій воно надане, може вважатися такою, що має «законне сподівання», якщо для такого права у національному законодавстві існує достатнє підґрунтя, наприклад, коли є усталена практика національних судів, що підтверджує існування «законного сподівання».

Так, наприклад, у справі «Хонякіна проти Грузії» (Khoniakina v. Georgia) Суд встановив, що зменшення розміру або припинення виплати належним чином встановленої соціальної допомоги може становити втручання у право власності, якщо таке зменшення не є пропорційним та обґрунтованим [225].

У справі «Суханов та Ільченко проти України» Європейський суд визначив, що у період з квітня по грудень 2006 року Кабінет Міністрів України мав визначити розмір надбавки до пенсії, що повинна би була виплачена заявникам. Жодного рішення з цього питання не було прийнято, а тому відмова держави здійснити певні дії становила втручання в права заявників, передбачені ст. 1 Першого Протоколу. Суд не встановив жодних об'єктивних причин, чому органи влади не вжили заходів для визначення розміру надбавки до пенсії заявників, і вважає це втручання невиправданим [223].

Іншим подібним прикладом є рішення у справі «Будченко проти України», де Суд зазначив таке: «...через нездатність забезпечити звільнення його від оплати, на що заявник мав право за законом в розумні терміни, держава поклала на нього надмірний та невідповідний тягар, порушивши таким чином свої зобов'язання за ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції» [222].

У низці справ Європейський суд визнав порушення ст. 1 Першого Протоколу внаслідок невиконання або необґрунтованого перегляду остаточних судових рішень, що були ухвалені на користь заявника.

Так, у рішенні у справі «Булгакова проти Російської Федерації» Суд вказав, що «законне очікування» отримати пенсію на підставі остаточного судового рішення, вимагає захисту, що надається статтею 1 Першого Протоколу, і що скасування досить ясного і конкретного судового рішення є втручанням у право заявників на мирне володіння майном за змістом ст. 1 Першого Протоколу [226].

Визнаючи порушення ст. 1 Першого Протоколу у справі «Желтяков проти України» Європейський суд зазначив, що невиконанням протягом значного часу рішення суду, що підлягає примусовому виконанню на користь заявника, національні органи влади порушили його права, гарантовані зазначеною нормою [227].

З огляду на вказане, можна встановити, що Європейський суд з прав людини визнає порушенням ст. 1 Першого Протоколу, серед іншого, такі факти:

- бездіяльність державних органів щодо здійснення заходів, спрямованих на охорону права власності та реалізації особами права на мирне володіння своїм майном;
- бездіяльність держави щодо прийняття відповідних рішень щодо реалізації особами права на отримання соціальних та інших виплат;
- невиконання або безпідставний перегляд остаточного судового рішення, прийнятого на користь відповідної особи;
- бездіяльність державних органів щодо реалізації «законних сподівань» особи на отримання матеріальних благ.

У ст. 3 Першого Протоколу закріплено, що Високі Договірні Сторони зобов'язуються проводити вільні вибори з розумною періодичністю шляхом таємного голосування в умовах, що забезпечують вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу. Буквальний аналіз викладеного положення дає підстави для висновку про те, що останнє гарантує право голосувати та право бути обраним. Зокрема, у рішенні у справі «Герст проти Сполученого Королівства» (№ 2) (*Hirst v. the United Kingdom (No. 2)*), Суд вказав на те, що ця стаття гарантує права особи, включаючи право голосу та право балотуватися на виборах, і, в разі обрання, обіймати відповідну посаду [228].

Крім інших, у рішенні у справі «Матьє-Моен і Клерфет проти Бельгії» (*Mathieu-Mohin and Clerfayt v. Belgium*) Європейський суд зазначив, що Договірним державам надається широка свобода розсуду у вирішенні цих питань, але за умови забезпечення ними рівності всіх громадян у здійсненні цього права. Існуючі умови не повинні обмежувати зазначені права до стану нівелювання їхньої суті і позбавлення їх дієвості; такі умови встановлюються виключно на досягнення легітимної мети, а застосовані заходи повинні бути пропорційними [229].

Так, у справі «Ковач проти України» Європейський суд встановив порушення ст. 3 Першого Протоколу та зазначив таке: «Відповідальними державними органами питання колізії між положеннями статті 70 і статті 72 Закону «Про вибори народних депутатів України» 2001 року не розглядалося, так само, як і питання достовірності інформації від тих чи інших учасників виборчого процесу. Крім того, жодне із цих рішень не містило пояснення щодо того, чому (особливо у світлі статті 70) виявлені порушення заплутали підсумки голосування на виборчих дільницях №№ 14, 45, 58 і 67 такою мірою, що це унеможливило встановлення результатів волевиявлення виборців. Беручи до уваги всі зазначені міркування, Суд доходить до висновку, що рішення про скасування результатів голосування на чотирьох виборчих дільницях слід вважати свавільним і непропорційним із будь-якою легітимною метою» [230].

Відповідно до правової позиції, викладеній у рішенні у справі «Мельниченко проти України», особливості правового статусу народних депутатів встановлюються кожною державою в залежності від її конкретних політичних характеристик. Так, умови, за яких право може бути реалізоване, повинні бути пропорційним та переслідувати законну мету. У даній справі встановлено, що вимога проживання в Україні не була абсолютною і що національна влада, надаючи дозвіл або відмовляючи у реєстрації певному кандидату, була зобов'язана враховувати його конкретну ситуацію. Суд вважає, що ні відповідне законодавство, ні практика не містять прямої вимоги «постійного» або «тривалого» проживання на території України. Крім того, законодавство не містить різниці між поняттями «законного» та «постійного» проживання. Враховуючи, що у заявника було зареєстроване законне місце проживання на території України, відмова держави у реєстрації його кандидатом порушує ст. 3 Першого Протоколу [231].

Щодо захисту «активного» виборчого права, варто звернути увагу на положення, викладені у рішенні у справі «Хьорст проти Сполученого Королівства» (№ 2) у якому Суд вказав, що національні законодавчі органи мають широкі можливості розсуду у визначенні, чи можуть бути виправдані в сучасних умовах обмеження активного виборчого права осіб, засуджених до позбавлення волі, а також у питанні щодо пропорційності таких обмежень. Наприклад, держава має право встановлювати обмеження щодо осіб, які вчинили певний вид злочину, засуджених за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів. Натомість, абсолютна заборона брати участь у виборах щодо всіх засуджених осіб, незважаючи на обставини засудження, виходить за межі розсуду, встановлених у ст. 3 Першого Протоколу [232].

Таким чином, хоча Європейський суд з прав людини і визнає широкі повноваження держави щодо встановлення обмежень на реалізацію виборчого права, проте, визнає такі обмеження порушенням ст. 3 Першого Протоколу у випадку їх необґрунтованості та непропорційності.

Згідно зі ст. 2 Четвертого Протоколу, кожен, хто законно перебуває на території будь-якої держави, має право вільно пересуватися і вільно вибирати місце проживання в межах цієї території. Кожен є вільним залишати будь-яку країну, включно зі своєю власною.

Аналіз практики Європейського суду у такій категорії справ дає підстави для висновку про те, що більшість із них пов'язана з питанням встановлення пропорційності втручання у свободу пересування, з огляду на тривалість такого обмеження.

Так, розглядаючи справу «Гочев проти Болгарії» (Gochev v. Bulgaria) Суд зазначив, обмеження повинно відповідати таким критеріям: бути законними, переслідувати одну з легітимних цілей, передбачених у ч. 3 ст. 2 Четвертого Протоколу та перебувати у справедливому балансі між правами людини та публічним інтересом (тобто бути пропорційним меті його застосування). При цьому, у процесі вирішення питання про пропорційність обмеження даного права з метою стягнення неоплачених боргів слід пам'ятати, що таке обмеження може бути виправдано лише тоді, коли воно дійсно сприятиме погашенню заборгованості; проте, навіть якщо зазначене обмеження свободи пересування було виправданим на самому початку, воно може стати непропорційним і таким, що порушує права людини, якщо воно автоматично продовжуватиметься протягом тривалого періоду [233].

Зокрема, у справах «Іванов проти України» [205] та «Нікіфоренко проти України» [234] Суд встановив, що надмірна тривалість обмеження права заявника на виїзд із країни є достатньою підставою для того, щоб зробити висновок про непропорційність такого заходу. Крім того, тривале втручання здійснювалось у контексті обвинувачення у досить малозначному злочині. Беручи до уваги вищезазначене, Суд робить висновок про те, що «справедливий баланс» між загальними інтересами та правами заявників було порушено – визнано порушення ст. 2 Четвертого Протоколу.

Більш того, у рішенні у справі «Хлюстов проти Російської Федерації» Суд встановив порушення ст.2 Четвертого Протоколу з огляду на те, що рішення про

заборону виїзду за кордон було застосовано до заявника «автоматично», лише внаслідок того, що заявник добровільно не сплатив заборгованість, а тому прийняте без належного обґрунтування з огляду на індивідуальні обставини [235].

Крім зазначеного, у рішеннях у справах «Нікіфоренко проти України» [234] та «Меріт проти України» [152] встановлено, що невинуватено тривале кримінальне провадження щодо заявників було передумовою непропорційного обмеження свободи пересування.

Системний аналіз змісту зазначених рішень дає підстави для висновку про те, що Європейський суд з прав людини визнає порушенням ст. 2 Четвертого Протоколу такі факти:

- обмеження свободи пересування без наявності законних підстав;
- необґрунтованого обмеження свободи пересування без урахування індивідуальних обставин;
- невинуватено тривале обмеження свободи пересування;
- відсутність контролю з боку державних органів щодо пропорційності продовження такого обмеження.

Таким чином, встановлюючи порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Європейський суд абсолютизує можливість реалізації прав та свобод людини. Така позиція безпосередньо впливає із положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: варто зауважити, що норми гарантують права та свободи людини та встановлюють можливість їх обмеження у вигляді винятку та із дотриманням відповідних гарантій.

Так, розглядаючи відповідні факти, Суд безпосередньо встановлює законність, обґрунтованість та пропорційність будь-якого обмеження, на котре скаржиться заявник.

Крім зазначеного, правові позиції Суду свідчать про те, що захисту підлягають права і свободи, прямо не закріплені Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Вказане підтверджується таким тезисом:

«...норми Конвенції слід застосовувати з певною гнучкістю і без зайвого формалізму. Це, зокрема, означає, що Суд повинен реалістично оцінювати не лише наявність формальних засобів юридичного захисту, але й загальний контекст їх використання, та особисті обставини заявника» (рішення у справі «Кучерук проти України») [145].

Підтримуючи принцип верховенства права, Суд застосовує деякі норми Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод субсидіарно – у поєднанні з іншими, про що йшлося вище у даному розділі.

Зокрема, Європейський суд встановлює, що порушення одного права заявника потягло за собою незаконне обмеження іншого права: наприклад, у проаналізованому вище рішенні у справі «Пічкур проти України» [217] встановлено порушення ст. 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у поєднанні з ст. 1 Першого Протоколу з огляду на те, що органи влади не надали ніякого обґрунтування позбавлення заявника його пенсії лише через те, що він проживав за кордоном.

Зазначене дає підстави для висновку про підтримання Судом позиції щодо структурної природи прав та свобод людини, зокрема, виділяючи у їх структурі окремі складові, що підлягають самотійному захисту. Така практика і застосування розширювального тлумачення норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод надає Суду процесуальну можливість обмежуватись єдиним нормативно-правовим актом для забезпечення ефективного захисту прав та свобод людини.

На основі системного аналізу викладених у даному розділі правових позицій, пропонуємо встановити загальний механізм застосування Європейським судом норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод з метою захисту прав та свобод людини.

Відповідно до теоретичних положень, механізм застосування норм права, зокрема і Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, охоплює такі етапи: встановлення обставин справи та правової норми, що повинна бути застосована у відповідному випадку; з'ясування змісту правової норми, її

тлумачення у поєднанні з обставинами конкретної справи; прийняття рішення у справі; видання акта застосування норми права.

Варто звернути окрему увагу на те, що метою застосування Європейським судом норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод є поновлення права людини у випадку його порушення, що досягається заходами компенсаційного характеру та спрямоване на відновлення становища людини, що існувало до делікту.

Отже, першим елементом механізму застосування Європейським судом відповідної норми Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод є встановлення фактичних обставин справи у площині того порушення, на яке скаржиться заявник.

Форма звернення до Європейського суду з прав людини передбачає те, що заявник самостійно визначає норму Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, котра має застосовуватися у конкретному випадку, тобто, буквально, особа скаржиться на порушення державою відповідної норми.

Таким чином, із метою встановлення можливості застосування відповідного положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Суд проводить з'ясування змісту такої норми у взаємозв'язку з фактичними обставинами та аргументами сторін. На даному етапі Європейський суд, шляхом тлумачення норми Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод визначає обсяг її застосування, тобто визначає у яких випадках конкретна стаття підлягає застосуванню.

У визначеному контексті доцільно звернути увагу на те, що у правових позиціях Суду є така закономірність: обов'язкове встановлення у кожному рішенні змісту гарантованого Конвенцією права людини. Зокрема, Європейський суд визначає складові такого права, обставини, що забезпечують реалізацію такого права.

Як вказувалось вище, норми Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод містять застереження щодо обмеження відповідних

прав і свобод людини, а тому наступною складовою механізму застосування є дослідження суті втручання держави у право людини у конкретному випадку.

Для досягнення зазначеної мети, Судом у практиці визначено критерії відповідності такого втручання, зокрема:

1) повинно ґрунтуватись на законних підставах: тобто, випадки втручання чітко та виключно встановлюються національним законодавством;

2) здійснюється у спосіб та у межах повноважень відповідних національних органів влади;

У контексті першого та другого пункту варто зазначити, що Суд встановлює окрему вимогу до національного законодавства: закон повинен бути якісним, що передбачає його чіткість, доступність та передбачуваність. Так, непоодинокими є випадки, коли Європейський суд визнавав порушення положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод виключно з огляду на недотримання національними органами «якості закону» (наприклад, у рішенні у справах «Sunday Times проти Сполученого Королівства» (*Sunday Times v UK*)[193], «Шмушкович проти України» [194], «Максименко, Герасименко проти України» [236] та інші).

3) здійснюється для досягнення «законної мети». До зазначеного поняття Суд включає: інтереси національної безпеки та територіальної цілісності; інтереси громадської безпеки; інтереси економічного добробуту країни; захист публічного порядку; охорону здоров'я чи моралі; захист репутації інших осіб; захист прав та свобод інших осіб; підтримання авторитету та безсторонності суду;

Варто зауважити, що згідно з практикою Суду, «законна мета» втручання повинна закріплюватись у відповідних рішеннях державних органів та бути достатньо обґрунтованою, у протилежному разі таке обмеження є свавільним.

4) відповідати вимозі «необхідності у демократичному суспільстві», зокрема бути розумним, доцільним та нагальним;

5) відповідати критерію пропорційності: державні органи повинні довести, що ступінь втручання відповідає його меті та є таким, що не заперечує існування відповідного права людини.

Змістовний аналіз тексту рішень Європейського суду дає підстави для висновку про те, що останній послідовно визначає відповідність вищевказаним критеріям кожного факту втручання у право людини, на порушення якого скаржиться заявник. Так, встановивши недотримання будь-якого із зазначених критеріїв межі втручання у право людини, Суд констатує порушення відповідної статті Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Якщо аналізувати суть порушень, встановлених Європейським судом у його рішеннях, можна зробити висновок про те, що такі порушення ідентифікуються шляхом виявлення недотримання будь-якого елементу відповідного права людини, а не лише заперечення державою такого права в цілому. Так, проведений аналіз практики Суду дає підстави виокремити такі загальні та універсальні порушення прав та свобод людини, що впливають із їх змісту:

- недостатня «якість закону», що має наслідком його недоступність для осіб, складність у застосуванні для державних органів, можливість неоднозначного тлумачення та нечіткість.

- бездіяльність органів державної влади щодо забезпечення реалізації прав та свобод людини. Зокрема, така бездіяльність може проявлятися у: неприйнятті відповідних нормативно-правових актів, неналежності умов для реалізації прав людини; відсутності превентивних заходів, які б унеможливлювали порушення таких прав;

- дії державних органів, що не ґрунтувались на законі (вчинені не у межах та не у спосіб, що передбачені законами, а також за відсутності відповідних повноважень;

- невідповідність втручання у право людини критеріям «необхідності у демократичному суспільстві» та пропорційності, досягнення «законної мети»;

- не проведення ефективного розслідування порушення відповідного права людини, або встановлення його надмірної тривалості [237].

Отже, розглядаючи випадки втручання у право людини з боку державних органів, Європейський суд з прав людини встановлює, чи були порушення будь-яких вимог на етапах: охорони такого права (існування та застосування превентивних заходів), реалізації права (перешкод у процесі досягнення особою певного блага) та захисту права людини (вжиття достатніх та ефективних заходів щодо відновлення становища особи).

Суд визнає порушенням не лише позбавлення особи певного права або його заперечення державними органами, а й будь-які випадки неналежної охорони такого права, створення перешкод у його реалізації та неефективність заходів захисту.

З метою встановлення значення практики Європейського суду з прав людини для прямого застосування норм Конституції України, пропонуємо провести умовну паралель між нормами Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод при прямому застосуванні та відповідними положеннями Основного Закону.

Так, статті, що містяться у розділі II Конституції України, мають аналогічну структуру статтям Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Зокрема, такі положення викладені у формі декларативних норм, які у загальному вигляді, містять твердження про відповідне право людини та визначають можливість його обмеження.

З огляду на правову природу права людини та, зокрема, зважаючи на те, що їх перелік не є та не може бути вичерпним, застосування таких норм можливе лише у світлі їх розширювального тлумачення.

У даному розділі нами окреслено своєрідний механізм застосування Європейським судом норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, котрий дозволяє забезпечити захист необмеженого кола прав та свобод людини, незалежно від того, чи прямо закріплені вони у положеннях Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

У попередніх розділах дисертаційного дослідження ми зазначали, що, у загальному вигляді, пряма дія норм Конституції України є її юридичною властивістю, яка означає їх реалізацію безпосередньо та без необхідності деталізації в інших законодавчих актах.

Враховуючи те, що Основний Закон наділений властивістю вищої юридичної сили, норми Конституції України діють безпосередньо, їх реалізація є безумовною та не залежить від будь-яких підстав та чинників.

Таким чином, аналогічна структура побудови та подібні юридичні властивості норм Конституції України та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод дають підстави для висновку про можливість їх типового застосування у судовій та адміністративно-правовій практиці (про що детально мова буде йти у завершальному розділі нашого дослідження)

Отже, норми Основного Закону, з огляду на їх юридичні властивості, можуть застосовуватись аналогічно до застосування Європейським судом положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Зокрема, шляхом встановлення того, чи було порушено будь-які вимоги на етапах охорони такого права (існування та застосування превентивних заходів), реалізації права (перешкод у процесі досягнення особою певного блага) та захисту права людини (вжиття достатніх та ефективних заходів щодо відновлення становища особи) [13, с. 14].

Положеннями ч. 2 ст. 3 Конституції України задекларовано, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Системний аналіз зазначеної норми та ч. 3 ст. 8 Основного Закону у їх сукупності, дає підстави для висновку про можливість безумовної реалізації та захисту людиною своїх прав, керуючись виключно положеннями Конституції.

Як зазначалось у першому розділі дисертаційного дослідження, механізм реалізації прав людини у найбільш загальному вигляді є процесом, що охоплює сукупність юридичних дій особи-носія такого права та інших зобов'язаних

суб'єктів правовідносин, врегульованих нормами права, що супроводжуються наявністю відповідних юридичних фактів та мають на меті забезпечення гарантованих Конституцією суб'єктивних інтересів.

Аналізуючи зміст деяких із прав людини, закріплених Конституцією України, встановлюємо, що механізм їх реалізації є відмінним за складністю та кількістю етапів [237].

Наприклад, механізм реалізації права на життя є спрощеним, тобто, для досягнення гарантованого Конституцією України інтересу – життя людини – достатньо факту народження (як юридичного факту, що є первинним у процесі реалізації права) та недопущення вчинення дій, що матимуть наслідком припинення біологічного процесу життя людини. Таким чином, механізм реалізації права на життя включає у себе і механізм його охорони.

До цієї групи відносимо також: право на вільний розвиток своєї особистості; право людини на повагу до її гідності; право на свободу та особисту недоторканність, недоторканність житла та іншого володіння особи, право на свободу світогляду і віросповідання; таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України; право на безпечне для життя і здоров'я довкілля; право на охорону здоров'я, медичну допомогу; право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї; свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості.

Зазначені права людини реалізуються безумовно виключно внаслідок факту народження людини та існування її як соціальної істоти. Забезпечення ж реалізації таких прав відбувається шляхом виконання іншими зобов'язаними суб'єктами механізму охорони таких прав.

Буквально, суб'єкт-носій, для реалізації окресленої групи прав, не зобов'язаний вчиняти певні юридичні дії, процес реалізації є безперервним. Органи державної влади, місцевого самоврядування та треті особи зобов'язані утримуватись від дій та бездіяльності, що матимуть наслідком припинення реалізації таких прав та звуження їх змісту.

Тобто, порушенням щодо реалізації таких прав є будь-яке втручання у механізм, а саме:

- протиправні дії органів державної влади, місцевого самоврядування та третіх осіб, що спрямовані на звуження змісту таких прав, припинення процесу їх реалізації;

- протиправна бездіяльність органів державної влади та місцевого самоврядування щодо невиконання відповідних повноважень, що спрямовані на забезпечення реалізації таких прав людини. Така бездіяльність може полягати у неприйнятті нормативно-правових актів, які визначають механізм реалізації відповідного права, а також невиконання індивідуальних звернень осіб, щодо усунення перешкод для їх реалізації.

Іншу групу прав складають права, що реалізуються не безумовно, а ситуативно: право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації; право брати участь в управлінні державними справами; право збиратися мирно і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації; право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів; право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; право на підприємницьку діяльність, не заборонену законом; право на працю; право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів; право на відпочинок; право на соціальний захист; право на освіту; свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості; право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна; право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади,

органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень; право на професійну правничу допомогу.

Особливістю окресленої групи прав, на відміну від іншої, є те, що їх реалізація не є безумовною, а навпаки, залежить від волевиявлення суб'єкта-носія, а також наявності певних юридичних фактів [237].

Наприклад, право на працю може бути реалізоване за умови наявності юридичного факту – досягнення особою певного віку та при волевиявленні такої особи, що полягає у активних діях щодо працевлаштування. Аналогічно й право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації, право брати участь в управлінні державними справами реалізуються особою, яка має достатній для того вік та вчинила певні дії (вступила у певну партію, громадську організацію, внесла свою кандидатуру для зайняття вакантної посади державної служби, прийняла участь у голосуванні та виборах/референдумі тощо).

Іншим прикладом є право звертатися із відповідними запитами до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів та право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Для реалізації прав, зазначених у останній групі, обов'язковою умовою є існування юридичного факту, що і є підставою для реалізації окремо визначеного права. Пояснимо, що реалізація відповідного права людини не є можливою без існування певної фактичної обставини, яка і є необхідною передумовою для його реалізації. Наприклад, направлення особою звернення до органу державної влади або органу місцевого самоврядування матиме свій предмет – тобто те питання, для вирішення якого особа звертається до розпорядника інформації. У разі, якщо предмет звернення у особи відсутній, логічно, що і відсутня необхідність у вчиненні таких дій. Таким же чином право на оскарження до суду певних дій чи рішень може бути реалізоване у випадку наявності предмету оскарження. Тобто, первинним у такому випадку є існування

дії чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, що можуть бути оскаржені.

Аналогічно можуть бути реалізовані і право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів; право на відпочинок; право на соціальний захист; право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна; право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень; право на професійну правничу допомогу [237].

Логічно, що, наприклад, право на страйк та право на відпочинок виникає виключно в осіб, які працюють, тобто є похідним від факту зайнятості. Більше того, таке право реалізується лише при виникненні певних передумов. Для права на відпочинок такою передумовою є безпосереднє виконання особою трудової функції, для права на страйк – невдоволення певною ситуацією у сфері трудових правовідносин.

Право на соціальний захист виникає у осіб, які відносяться до певних соціальних груп. Зокрема, це: ветерани війни; особи, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною; особи, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; інваліди; особи, які досягли пенсійного віку; працівники промисловості, транспорту, зв'язку, освіти, культури, медицини; діти; малозабезпечені громадяни; біженці і переселенці та інші.

Отже, юридичним фактом, який є передумовою для виникнення та подальшої реалізації права на соціальний захист є настання соціального випадку, внаслідок якого особо набула відповідного статусу.

Також лише у разі набуття статусу суб'єкта певних правовідносин особа може реалізувати право володіти, користуватися і розпоряджатися власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Очевидно, що можливість володіти певним об'єктом, розпоряджатись та користуватись ним, може бути реалізоване виключно при наявності предмета відповідних правовідносин, тобто, за наявності об'єкта, щодо якого особа вважатиметься власником.

Зазначаємо також і про особливості останньої групи прав: їх реалізація безпосередньо спрямована на отримання певного блага у формальному розумінні. Наприклад, право на працю реалізується з єдиною метою – виконання трудової функції; право на оскарження – захисту власних прав від порушень; право на звернення – отримання певної інформації; право на освіту – отримання відповідного рівня кваліфікації тощо.

Тобто, механізм реалізації окресленої групи прав включає взаємопов'язані між собою обов'язкові елементи, що виникають послідовно: юридичний факт, що є передумовою реалізації відповідного права суб'єктом-носієм; дійсне волевиявлення особи у вигляді наміру реалізувати відповідне право та досягти певного блага; дії та/або бездіяльність органів державної влади, місцевого самоврядування та третіх осіб, що є наслідком волевиявлення суб'єкта-носія такого права; результат реалізації права – досягнення певного блага [237].

З огляду на викладене, викристалізовується висновок про те, що порушенням щодо реалізації таких прав є будь-яке втручання у механізм, а саме:

- заперечення факту набуття особою статусу, що передбачає реалізацію такого права. Наприклад, невизнання уповноваженим органом особу такою, що має право на соціальні пільги (постраждалою внаслідок Чорнобильської катастрофи, інвалідом, пенсіонером тощо);

- протиправні дії органів державної влади, місцевого самоврядування та третіх осіб, що спрямовані на звуження змісту таких прав, припинення процесу їх реалізації;

- протиправна бездіяльність органів державної влади та місцевого самоврядування щодо невиконання відповідних повноважень, що спрямовані на забезпечення реалізації таких прав людини. Така бездіяльність може полягати у неприйнятті нормативно-правових актів, у котрих визначають механізм реалізації відповідного права, а також невиконання індивідуальних звернень осіб щодо усунення перешкод у їх реалізації;

- створення перешкод у досягненні особою блага, яке є метою реалізації відповідного права. Наприклад, відмова у виплаті органами Пенсійного фонду України нарахованої пенсії за віком, відмова органу державної влади, місцевого самоврядування надати відповідь на звернення особи із запитом тощо.

У попередніх розділах зазначалось, що механізмом захисту прав людини є сукупність взаємозалежних елементів у вигляді заходів та засобів превентивного та компенсаційного характеру, спрямованих на забезпечення можливості реалізації права людини, попередження посягань на таке право або на поновлення права людини у випадку його порушення.

Так, прийнято поділяти захист прав людини на два види: самозахист та захист шляхом звернення до уповноважених органів (внаслідок вжиття останніми заходів адміністративного характеру або прийняття судового рішення).

Варто звернути увагу на те, що за практикою Європейського суду з прав людини, що була предметом аналізу у попередньому підрозділі, встановленню підлягає факт того, чи були допущені порушення будь-яких вимог на етапах: охорони такого права (існування та застосування превентивних заходів), реалізації права (перешкод у процесі досягнення особою певного блага) та захисту права людини (вжиття достатніх та ефективних заходів щодо відновлення становища особи).

Так, Європейський суд визнає порушенням не лише позбавлення особи певного права або його заперечення державними органами, а й будь-які випадки неналежної охорони такого права, створення перешкод у його реалізації та неефективність заходів захисту.

Як зазначалось, аналогічна структура побудови та подібні юридичні властивості норм Конституції України та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод настановляють на висновок про можливість їх типового застосування. Отже, при встановленні доцільності застосування заходів адміністративного захисту прав людини (позасудових та судових), уповноважені на те органи повинні встановлювати наявність фактів, що можуть розцінюватись як порушення такого права в цілому та окремо щодо кожного його елементу.

Вжиття заходів захисту адміністративного позасудового характеру здійснюється уповноваженими на те органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами, як правило, шляхом розгляду індивідуальних звернень осіб та відповідним реагуванням, а також шляхом належного виконання владних та управлінських функцій. Такі заходи мають превентивну правову природу та спрямовані на забезпечення можливості реалізації особою свого права.

Тобто, на такій стадії, як встановлення юридичного факту, що є вихідним у процесі реалізації особою певного права, активну участь приймають саме органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи.

Наприклад, особа досягла пенсійного віку та у порядку, встановленому чинним законодавством України, звернулась до пенсійного органу із заявою про призначення пенсії. Так, внаслідок призначення пенсії особі уповноважений на те орган реалізував свої повноваження та забезпечив реалізацію особою права на соціальний захист. У результаті зазначеного пенсіонер реалізовує своє право та досягає блага – отримання пенсійних виплат. З плином часу, внаслідок змін у законодавстві України, така особа набуває право на перерахунок розміру пенсії, проте, пенсійний орган самостійно не здійснює доплату. Отже, особа звертається із відповідною заявою до пенсійного органу, внаслідок чого здійснюється перерахунок розміру пенсії та виплачуються відповідні нарахування. У подальшому, при проведенні перевірки матеріалів пенсійної справи, пенсійний орган дійшов до висновку, що пенсія такій особі призначена за відсутності

обов'язкового документу, внаслідок чого приймає рішення про припинення пенсійних виплат, тобто, фактично, заперечується право особи на соціальний захист у встановленому випадку. З метою усунення визначеного недоліку, пенсіонер подає до відповідного органу такий документ, внаслідок чого пенсійний орган приймає рішення про поновлення пенсійних виплат, і тим самим поновлює процес реалізації особою права на соціальний захист.

На зазначеному прикладі прослідковуємо ситуацію щодо здійснення органом державної влади своїх управлінських функцій, спрямованих на забезпечення реалізації особою права на соціальний захист (відсутність заперечень щодо досягнення останнім пенсійного віку та, як наслідок, призначення пенсії) та захист права людини (шляхом позитивного реагування на індивідуальне звернення пенсіонера про здійснення перерахунку розміру пенсії, поновлення її нарахування та виплати).

Отже, вжиття заходів адміністративного позасудового захисту прав людини може мати місце не тільки у випадку заперечення самого права, а і на будь-якому етапі його реалізації [237, с. 30].

Наступним рівнем захисту порушеного права людини є судовий захист, що реалізується особою шляхом подання відповідного позову у порядку, встановленому чинним законодавством України. Аналогічно до заходів адміністративного позасудового захисту, судовий захист прав людини може застосовуватись як у випадку заперечення самого права у цілому, певного його елемента, так і на будь-якому етапі реалізації.

Ефективність судового захисту гарантується, перш за все положеннями п. 9 ч. 1 ст. 129 Конституції України, що закріплюють принцип обов'язковості судового рішення. Більше того, у силу приписів процесуальних кодексів, суди уповноважені безпосередньо застосовувати норми Основного Закону як норми прямої дії.

Так, відповідно до ч. 4 ст. 7 Кодексу адміністративного судочинства України, ч. 6 ст. 10 Цивільного процесуального кодексу України, ч. 6 ст. 11 Господарського процесуального кодексу України (у редакції, чинній після 15

грудня 2017 року), якщо суд приходить до висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України, суд не застосовує такий закон чи інший правовий акт, а застосовує норми Конституції України як норми прямої дії.

Проте, згідно з ч. 6 ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства України, ч. 10 ст. 10 Цивільного процесуального кодексу України, ч. 11 ст. 11 Господарського процесуального кодексу України, забороняється відмова у правосудді з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, що регулює спірні відносини.

Буквальний аналіз зазначених норм права у їх взаємозв'язку зі ст. 8 Конституції України, дає підстави для висновку про те, що суди застосовують норми Конституції України як норми прямої дії у випадках: 1) якщо суд доходить до висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України; 2) неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, що регулює спірні відносини.

Висновки до Розділу 2

1. Конституційний Суд України застосовує норми Основного Закону безпосередньо у своїй юрисдикційній діяльності шляхом їх буквального та розширювального тлумачення. Пряма дія норм Конституції України має абсолютний характер та поширюється, як на вимоги щодо суті нормативно-правових актів, так і на їх зміст, а також на спосіб формулювання та процедуру прийняття. Практика Конституційного Суду України підтверджує, що норми Конституції України підлягають реалізації у будь-якій формі та у всіх правовідносинах, що мають місце у державі.

2. Із врахуванням аналізу ролі і значення норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод при прямому застосуванні норм Конституції України у сфері реалізації та захисту прав людини можна запропонувати такий зміст механізму застосування Європейським судом норм Конвенції про захист

прав людини і основоположних свобод із метою захисту прав та свобод людини, включивши до нього такі елементи: встановлення обставин справи та правової норми, що повинна бути застосована у відповідному випадку; з'ясування змісту правової норми, її тлумачення у поєднанні з обставинами конкретної справи; прийняття рішення у справі; видання акта застосування норми права. Використання такого механізму дає підстави встановити, чи були порушення будь-яких вимог на етапах: охорони такого права (існування та застосування превентивних заходів), реалізації права (перешкод у процесі досягнення особою певного блага) та захисту права людини (вжиття достатніх та ефективних заходів щодо відновлення становища особи). Таким чином, аналогічна структура побудови та подібні юридичні властивості норм Конституції України та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод дають підстави для висновку про можливість їх типового застосування.

3. Норми Конституції України, з огляду на їх юридичні властивості, тобто за структурою, формою дії, та особливостями застосування, можуть застосуватись аналогічно до порядку застосування Європейським судом положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (у тому числі, і визначаючи можливі факти порушення будь-яких прав людини на етапах: охорони (застосування превентивних заходів), реалізації права (подолання перешкод у процесі досягнення особою певного блага) та захисту права (вжиття достатніх та ефективних заходів щодо відновлення становища особи).

4. Порушенням щодо реалізації прав людини є будь-яке втручання у механізм, а саме: заперечення факту набуття особою статусу, що передбачає реалізацію такого права; протиправні дії органів державної влади, місцевого самоврядування та третіх осіб, що спрямовані на звуження змісту таких прав, припинення процесу їх реалізації; протиправна бездіяльність органів державної влади та місцевого самоврядування щодо невиконання відповідних повноважень, що спрямовані на забезпечення реалізації таких прав людини;

створення перешкод у досягненні особою блага, що є метою реалізації відповідного права.

5. Форми захисту прав людини у порядку адміністративного судочинства полягають у: визнанні протиправною бездіяльності суб'єкта владних повноважень, наслідком котрої є створення перешкод у реалізації особою відповідного права або досягнення певного блага; визнання протиправними дій суб'єкта владних повноважень, що призводять до створення перешкод у реалізації особою відповідного права або досягнення певного блага; зобов'язання уповноваженого на те органу державної влади або місцевого самоврядування вчинити відповідні дії, що матимуть наслідком можливість безперешкодної реалізації особою певного права у повному його обсязі або утриматися від дій, визнаних судом протиправними; визнання нечинним/протиправним нормативно-правового акта або акта індивідуальної дії, прийнятого суб'єктом владних повноважень та спрямованого на: 1) звуження змісту відповідного права людини; 2) припинення процесу реалізації особою певного права; 3) створення безпосередніх перешкод у досягненні особою блага, на отримання котрого спрямований процес реалізації відповідного права людини.

6. Форми захисту прав людини у порядку цивільного судочинства полягають у: визнанні відповідного права за особою у випадку, якщо встановлено заперечення самої суті такого права третіми особами; припинення дії третьої особи, яка порушує право, у випадку наявності перешкод у процесі реалізації особою відповідного права; про примусове виконання обов'язку, якщо внаслідок дій третьої особи ускладнюється або унеможлиблюється факт досягнення блага, на яке спрямований процес реалізації права.

7. Результати дослідження, викладені у Розділі 2, відображено у наступних публікаціях автора: [13, с. 12-14], [52, с. 11-13], [92, с. 29-32], [237, с. 139-142].

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні запропоновано теоретичні положення, пропозиції та рекомендації щодо удосконалення механізму реалізації та застосування положень Конституції України як норм прямої дії. Внаслідок встановлення аналогічної побудови норм Основного Закону та Конвенції про захист прав і основоположних свобод доведено можливість їх типового застосування, зокрема, на етапах реалізації права людини та його захисту. На підставі системного аналізу рішень Європейського суду з прав людини визначено фактичні форми прямої реалізації прав людини та здійснення їх ефективного захисту у позасудовий та судовий спосіб уповноваженими на те суб'єктами. Способи реалізації закріплених у Конституції України прав людини повинні враховувати ефективний механізм прямої дії конституційних норм у процесі їх реалізації та захисту.

Отримані узагальнюючі положення дисертаційного дослідження дали можливість сформулювати висновки та рекомендації, спрямовані на досягнення поставлених завдань, серед яких:

1. Узагальнення сучасного стану наукових досліджень проблематики конституційно-правового механізму реалізації та захисту прав людини дало змогу виявити широку міжгалузеву наукову дискусію навколо питань змісту, походження, форм закріплення основних прав людини, багатоманітності поглядів на їх природу та сутність, особливості реалізації та захисту окремих категорій прав, а також місця та ролі Європейського суду з прав людини. При цьому галузеві наукові пошуки у межах науки цивільного, сімейного та адміністративного права завжди супроводжуються аналізом особливостей конституційно-правового механізму захисту прав і свобод людини, котрий можна оцінити як центральний елемент і наукового пошуку, і практичного втілення системи охорони та захисту прав людини.

2. Механізм реалізації прав людини в об'єктивному значенні – це процес, що становить сукупність юридичних дій особи-носія такого права та інших зобов'язаних суб'єктів правовідносин, що врегульовані нормами права,

супроводжуються наявністю відповідних юридичних фактів та мають на меті забезпечення гарантованих Конституцією суб'єктивних інтересів. Водночас, зазначений механізм у суб'єктивному значенні – це юридичні дії особи-носія такого права, які полягають у активній поведінці з метою забезпечення суб'єктивних інтересів, гарантованих Конституцією.

3. Механізм захисту прав людини – це сукупність взаємозалежних елементів, які являють собою передбачені законодавством заходи та засоби превентивного та компенсаційного характеру, що спрямовані на забезпечення можливості реалізації права людини, попередження посягань на таке право або на поновлення права людини у випадку його порушення.

4. Структуру механізму реалізації права людини складають: суб'єкт – носій права; суб'єктивне право; норми права, які регулюють порядок реалізації права людини; юридичний факт, який є початковим для реалізації права; юридичні дії суб'єкта – носія права, спрямовані на реалізацію права; юридичні дії інших зобов'язаних суб'єктів, що вчиняються з метою забезпечення можливості реалізації такого права; юридичні факти, які супроводжують реалізацію права.

5. Реалізація та захист прав людини, на відміну від охорони, потребують активної юридично значимої поведінки суб'єкта. Здійснення права має місце тоді, коли суб'єкт права самостійно вчиняє дії, спрямовані на забезпечення суб'єктивних інтересів як результату, а про реалізацію права йдеться у разі необхідності вчинення окремих юридичних дій також іншими зобов'язаними на те суб'єктами. Водночас, ефективна дієвість механізму реалізації та захисту прав людини полягає у можливості реалізації властивості прямої дії норм Конституції.

6. Дія норм Конституції України – це об'єктивне правове явище, що полягає у встановленні основ суспільного ладу, державного устрою, порядку утворення, організації, діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, їх компетенції, прав і обов'язків людини і громадянина в силу виключно закріплення відповідних норм у Основному Законі.

7. Пряма дія норм Конституції України у матеріальному сенсі – це юридична властивість норм Конституції України, котра гарантує безпосередню реалізацію таких норм при їх дотриманні, виконанні, використанні та застосуванні суб'єктами відповідних правовідносин. Водночас, у процесуальному аспекті – це юридична властивість, що полягає у можливості деталізації матеріальних положень Конституції України з метою встановлення порядку їх реалізації та забезпечується шляхом прийняття спеціальних законів, що передбачено виключно у тексті Конституції України. Усі норми Конституції України наділені юридичною властивістю прямої дії виключно в силу їх закріплення у тексті Основного Закону. Пряма дія окремої норми реалізується у матеріальному або процесуальному аспекті, залежно від її змісту.

8. Реалізація юридичної властивості прямої дії норм Конституції України не має на меті виключно подолання прогалин у галузевому законодавстві України; гарантує безпосередню реалізацію таких норм при їх дотриманні, виконанні, використанні та застосуванні суб'єктами відповідних правовідносин; реалізується безумовно та не потребує певних на те умов, що відрізняє її від аналогії закону та аналогії права.

9. Конституційний Суд України застосовує норми Основного Закону безпосередньо у своїй юрисдикційній діяльності шляхом їх буквального та розширювального тлумачення. Пряма дія норм Конституції України має абсолютний характер та поширюється, як на вимоги щодо суті нормативно-правових актів, так і на їх зміст, а також на спосіб формулювання та процедуру прийняття. Практикою Конституційного Суду України підтверджується, що норми Конституції України підлягають реалізації у будь-якій формі та у всіх правовідносинах, що здійснюються у державі.

10. Норми Конституції України та норми Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод співвідносяться за структурою, формою дії та особливостями застосування, що дозволяє визначити концептуальні особливості формування механізму реалізації та застосування положень Конституції України як норм прямої дії. Центальною при цьому виступає ідея щодо однотипного

застосування норм Конституції України та Конвенції про захист прав і основоположних свобод на етапах реалізації права людини та його захисту через аналогічну природу і правову будову їх норм. Отже, використання такого підходу створює об'єктивну можливість встановити чи були порушення будь-яких вимог на етапах: охорони такого права (існування та застосування превентивних заходів), реалізації права (наявність перешкод у процесі досягнення особою певного блага) та захисту права людини (вжиття достатніх та ефективних заходів, спрямованих на відновлення становища особи).

11. Норми Конституції України, з огляду на їх юридичні властивості, можуть застосовуватись аналогічно до того, як Європейський суд застосовує положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Зважаючи на положення чинного процесуального законодавства України щодо повноважень судів, доведено те, що права людини реалізуються та захищаються у позасудовий та судовий спосіб виключно та безпосередньо на підставі норм Основного Закону. Форми застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод необхідно розуміти як способи здійснення уповноваженими на те суб'єктами застосування норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод до певних правовідносин, що виражається у відповідних актах, а саме: буквальне застосування – здійснення правозастосовчої діяльності на підставі норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод без їх тлумачення; розширювальне застосування – здійснення правозастосовчої діяльності на підставі норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод внаслідок їх тлумачення.

12. Порушенням щодо реалізації особою її права є будь-яке втручання у механізм, що полягає у наступному: заперечення існування такого права у особи; заперечення факту набуття особою статусу, який передбачає реалізацію такого права; звуження змісту таких прав, припинення процесу їх реалізації; невиконання уповноваженим суб'єктом повноважень та обов'язків, що спрямовані на забезпечення реалізації права людини; створення перешкод у досягненні особою блага, яке є метою реалізації відповідного права. Формами

захисту прав людини при цьому виступають заходи, що підлягають застосуванню у порядку адміністративного та цивільного судочинства.

13.Формування та розвиток ефективної концепції прав людини потребує подальшого поглибленого дослідження конституційно-правового механізму реалізації та захисту прав людини щодо розвитку теорій у сфері дії конституційних норм у часі, за колом осіб та у просторі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Крегул Ю.І. Права і свободи людини. Київ : Книга, 2004. 288 с.
2. Ковінько Д.В. Історія ідей та основні етапи розвитку прав людини.
URL: <http://applaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/2-2-2012/item/55-istoriya-idey-ta-osnovni-etapy-rozvytku-prav-lyudyny-kovinko-d-v>.(дата звернення: 11.04. 2019)
3. Изензее Й. Государственное право Германии. Москва: Институт государства и права РАН, 1994. 320 с.
4. Рабінович П. Основні права людини: поняття, класифікації, тенденції. *Український часопис прав людини*. 1994. №1. С.14-22.
5. Санстейн Касс Р. Против позитивных прав. *Российский бюллетень по правам человека*. Вып. 6. 1995. С. 17-22.
6. Ебзеев Б.С. Прямое действие Конституции Российской Федерации (некоторые методологические аспекты). *Правоведение*. 1996. №1. С. 38-43.
7. Бориславський Л.В. Деякі теоретичні і практичні питання реалізації Конституції України. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: Матеріали ІХ регіональної науково-практичної конференції (м. Львів, 13-14 лютого 2003 р.). Львів, 2003. С.121-122.
8. Савчин М.В. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму. Ужгород, 2018. С. 157-158.
9. Чистоколяний Я.В. Конституційно-правові норми в Україні : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2005. 20 с.
10. Тодика Ю.М. Конституція України: проблеми теорії і практики: Монографія. Харків: Факт, 2000. 608 с.
11. Оніщенко О.В. Конституція України як основне джерело конституційного права України : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2005. 20 с.
12. Кравец І.А. Российский конституционализм: проблемы становления, развития и осуществления. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2004. 318 с.

13. Моткова О.Д. Порівняльний аналіз норм Конституції України та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (за структурою, формою дії, та особливостями застосування). *Людина і закон: публічно-правовий вимір*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (05-06 жовтня 2018 року, м. Дніпро). Дніпро, 2018. с. 12-14.

14. Рішення Конституційного Суду України за конституційним зверненням Барабаша Олександра Леонідовича щодо офіційного тлумачення частини п'ятої статті 94 та статті 160 Конституції України (справа про набуття чинності Конституцією України) від 03 жовтня 1997 року N 4-зп / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-97>(дата звернення: 25.02.2019)

15. Про проголошення незалежності України: Постанова Верховної Ради України від 24 серпня 1991 року №1427-XII/ Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12> (дата звернення: 11.02. 2019).

16. Про державний кордон України: Закон України від 04 листопада 1991 року № 1777-XII/ Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12>(дата звернення: 10.03.2019).

17. Повітряний кодекс України: Закон України від 19.05.2011 № 3393-VI/ Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3393-17>(дата звернення: 04.03.2019).

18. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15 квітня 2014 року № 1207-VII/ Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18>(дата звернення: 21.02.2019).

19. Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями: Постанова Верховної Ради України № 251-VIII від 17 березня 2015 року/ Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254-19>(дата звернення: 20.01.2019).

20. Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей: Закон України від 16 вересня 2014 року № 1680-VII/Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1680-18>(дата звернення: 14.02.2019).

21. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 року № 2235-III/Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>(дата звернення: 20.02.2019).

22. Халфина Р.О. Необходимые условия действительности права. *Советское государство и право*. 1990. № 3. С. 25-38.

23. Пертцик В.А. Реализация конституционных норм. *Советское государство и право*. Москва: 1979. № 5. С. 9-18.

24. Моткова О.Д. Дія норм Конституції: доктринальний аспект. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. № 1 ч.1. С. 63-67.

25. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини п'ятої статті 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій) від 08.09.2016 р. № 6–рп/2016 / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-16>(дата звернення:05.05.2019).

26. Конституція України: Науково-практичний коментар: В.Я.Тацій, В.М. Литвин, О.В.Петришин та ін. Харків : Право, 2011. 128 с.

27. Краснов М.А., Кряжков В.А. Толковый словарь конституционных терминов и понятий. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. 318 с.

28. Моткова О.Д. Пряма дія норм Конституції України: матеріальний та процесуальний аспекти. *Університетські наукові записки: часопис Хмельницького університету управління і права*. 2017. №3 (63). С. 56-63.

29. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України № 2747-IV від 06 травня 2005 року / Верховна Рада України. Законодавство

України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>(дата звернення: 08.06.2019).

30. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України №1618-IV від 18 березня 2004 року / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>(дата звернення: 13.06.2019).

31. Словник української мови / за ред. І.К. Білодіда : АН УРСР. Інститут мовознавства. Київ: Наукова думка, 1970-1980. URL: http://ukrlit.org/slovnyk/slovnyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh/%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F(дата звернення: 03.07.2019).

32. Щодо порядку застосування нормативно-правових актів у разі існування неузгодженості між підзаконними: Лист №Н-35267-18 від 30 січня 2009 року / Міністерство юстиції України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v3526323-09>(дата звернення:15.06.2019).

33. Моткова О.Д. До питання застосування аналогії закону та аналогії права, прямої дії норм Конституції України при здійсненні судочинства. *Юридична наука нового часу: традиції та вектори розвитку*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (09 березня 2018 року, м. Одеса). Одеса, 2018. С. 37-40.

34. Моткова О.Д. Застосування юридичної властивості прямої дії норм Конституції України при реалізації повноважень органами державної влади та місцевого самоврядування. *Стратегічні напрями соціально-економічного розвитку держави в умовах глобалізації*: збірник тез III міжнародної науково-практичної конференції (22-23 вересня 2017 року, м. Хмельницький). Хмельницький, 2017. С. 162-163.

35. Пушкіна О.В. Конституційний механізм забезпечення прав людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2008. 38 с.

36. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні / за ред. Н.І. Карпачова, Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчук, В.Ф. Сіренко, В.С. Журавський. Київ: Юридична думка, 2007. 424 с.

37. Ткачук А.П. Конституційний Суд у механізмі захисту основних прав і свобод людини: модельний підхід : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2012. 20 с.

38. Крижановський В.Я. Конституційно-правові засади судового захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Одеса, 2013. 20 с.

39. Россоха С.В. Правоохоронні органи держави в механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2016. 20 с.

40. Кочура О.О. Європейський суд з прав людини в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод громадян України : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2015. 20 с.

41. Скрипнюк О. Конституційне право України: підручник / О. Скрипнюк. Київ. : ІнЮре, 2010. 672 с.

42. Конституційне право України: підручник / за ред. В. Колісника, Ю. Барабаша. Харків : Право, 2008. 416 с.

43. Савенко М.Д. Конституційний Суд і омбудсмен у державному механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина. *Вісник Конституційного Суду України*. 2000. № 1. С. 68-83.

44. Гасанов К.К. Конституционный механизм защиты основных прав человека : монографія / К.К. Гасанов. Москва: Юнити-дана, 2004. 432 с.

45. Бабкова Т.В. Право громадян на соціальний захист та його забезпечення органами судової влади в Україні: дис ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2014. 175 с.

46. Моткова О.Д. Загальна характеристика конституційно-правового механізму реалізації та захисту прав людини. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. № 2. ч. 2. С. 18-21

47. Моткова О.Д. Особливості конституційно-правового механізму реалізації прав людини. *Особливості розвитку публічного та приватного права і України*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 липня 2017 року, м. Харків). Харків, 2017. С. 20-24.

48. Про політичні партії в Україні: Закон України від 05.04.2001 № 2365-III/Верховна Рада України. Законодавство України. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>(дата звернення: 20.06.2019).

49. Рагозін М. Вчимося демократії: уроки громадянської освіти. URL: http://iem.donntu.edu.ua/doc/soz/ragozin_uchim_demokr/index.htm(дата звернення: 12.08.2019).

50. Снежко О.А. Конституционные основы государственной защиты прав и свобод человека и гражданина в РФ : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Саратов, 1999. 20 с.

51. Еремеева Е.А. Механизм защиты прав и свобод человека и гражданина: понятие, структура, непосредственное действие. *Конституционное и муниципальное право*. 2011. № 2. С. 2-4.

52. Моткова О.Д. Особливості конституційно-правового механізму захисту прав людини. *Сучасні проблеми правової системи та державотворення в Україні*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (23-24 лютого 2018 року, м. Запоріжжя). Запоріжжя, 2018. С. 11-13.

53. Кодекс законів про працю України: Закон від 10.12.1971 № 322-VIII/ Верховна Рада України. Законодавство України. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08>(дата звернення: 11.03.2019).

54. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : підручник. Харків: Еспада, 2006. 776 с.

55. Теорія держави і права: навчальний посібник / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 368 с.

56. Червонюк В.И. Теория государства и права: ученик. Москва: ИНФА-М, 2006. 513 с.

57. Юхимюк О. Типологія правозастосування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : право*. 2012. Вип. 19. Т. 1. С. 132–134.

58. Малишев Б.В. Застосування норм права (теорія і практика) : навч. посібник / Б. В. Малишев, О. В. Москалюк. Київ : Реферат, 2010. 260 с.

59. Невзоров И.Л. Принцип законності у правозастосовчій діяльності : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2002. 196 с.

60. Костюк Н.П. Особливості стадій правозастосування. *Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні та політичні науки*. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2009. Вип. 44. С. 70-76.

61. Моткова О.Д. До питання застосування норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Публічне право: науково-практичний юридичний журнал*. 2017. №3 (27). С. 146-150.

62. Ухвала Київського апеляційного адміністративного суду: судові рішення від 10 листопада 2016 року у справі №826/9510/16. Судова влада. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62653678>(дата звернення:16.04.2019).

63. Постанова Вищого адміністративного суду України: судові рішення від 17 травня 2017 року у справі № 800/396/16. Судова влада. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66747860>(дата звернення:16.06.2019).

64. Постанова Київського апеляційного адміністративного суду: судові рішення від 29 травня 2017 року у справі №826/100/16. Судова влада. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66788839>(дата звернення: 17.06.2019).

65. Справа «Яковенко проти України»: рішення Європейського суду з прав людини від 25 жовтня 2007 року (заява №15825/06).URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_438(дата звернення: 17.0.2019).

66. Справа «Дубецька та інші проти України»: рішення Європейського суду з прав людини від 10 лютого 2011 року (заява № 30499/03). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_689(дата звернення: 07.08.2019).

67. Справа «Грімковська проти України»: рішення Європейського суду з прав людини від 21 липня 2011 року (заява №38182/03). URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_729 (дата звернення: 07.08.2019).

68. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 39 Конституції України про завчасне сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання) від 19 квітня 2001 року № 4-рп/2001 / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-01> (дата звернення: 22.06.2019).

69. Рішення Конституційного Суду України за конституційним поданням Вищої ради юстиції про офіційне тлумачення положення частини п'ятої статті 20 Закону України «Про судоустрій України» (справа про звільнення судді з адміністративної посади) №1-рп/2007 від 16 травня 2007 року / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-07> (дата звернення: 21.06.2019).

70. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 7 розділу II Закону України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні» від 07 листопада 2018 року № 9-р/2018 / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-18> (дата звернення: 20.05.2019).

71. Рішення Конституційного Суду України за конституційним зверненням Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) від 30 вересня 2009 року N 23-рп/2009 / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-09/print> (дата звернення: 17.05.2019).

72. Рішення Конституційного Суду України за конституційними поданнями 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців тринадцятого, чотирнадцятого пункту 32 розділу I Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» та Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення абзацу першого підпункту 164.2.19 пункту 164.2 статті 164 Податкового кодексу України від 27 лютого 2018 року №1-р/2018 (справа про оподаткування пенсій і щомісячного довічного грошового утримання)/ Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-18>(дата звернення: 25.07.2019).

73. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 1, пункту 2 частини першої статті 4, частини першої, абзаців першого, другого частини другої статті 5, абзаців другого, третього, четвертого, п'ятого, тридцять дев'ятого, сорокового частини третьої, частини шостої статті 8 Закону України «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг» №5-р/2019 від 14 червня 2019 (справа про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг) / Конституційний Суд України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/2762>(дата звернення: 21.05.2019).

74. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» від 20 червня 2019 року №6-р/2019 / Конституційний Суд України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/2770>(дата звернення: 09.08.2019).

75. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції

України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) від 30 вересня 2010 року №20-рп/2010/ Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-10>(дата звернення:15.06.2019).

76. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII від 22 травня 2018 року № 5-р/2018/ Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/v006p710-18>(дата звернення:14.05.2019).

77. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень абзацу першого пункту 40 розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України від 11 жовтня 2018 року №7-р/2018 / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-18>(дата звернення: 12.03.2019).

78. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та 65 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 5 частини першої статті 3, абзацу третього частини третьої статті 45 Закону України «Про запобігання корупції», пункту 2 розділу II Прикінцеві положення Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо особливостей фінансового контролю окремих категорій посадових осіб» від 06 червня 2019 року №3-р/2019 / Конституційний Суд України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/2749>(дата звернення: 27.05.2019).

79. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції

України (конституційності) статті 368-2 Кримінального кодексу України від 26 лютого 2019 року № 1-р/2019/ Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-19>(дата звернення: 07.03.2019).

80. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: постанова Пленуму Верховного Суду України №9 від 01 листопада 1996 року / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96>(дата звернення: 15.07.2019).

81. Постанова Верховного Суду від 21 лютого 2018 року у справі № 910/14104/17. Судова влада. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72605135>(дата звернення: 19.06.2019).

82. Постанова Верховного Суду від 01 лютого 2018 року у справі № 800/402/17. Судова влада. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72029418>(дата звернення: 14.02.2019).

83. Постанова Верховного Суду від 30 травня 2018 року у справі № 202/27287/13-ц. Судова влада. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74598473>(дата звернення: 11.08.2019).

84. Постанова Верховного Суду від 30 січня 2018 року у справі № 233/4008/17. Судова влада. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/71911192>(дата звернення: 01.09.2019).

85. Постанова Верховного Суду від 24 квітня 2018 року у справі №826/1466/16. Судова влада. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73836619>(дата звернення: 23.08.2019).

86. Постанова Верховного Суду від 27 березня 2018 року у справі №752/7724/15-а. Судова влада. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73042773>(дата звернення: 10.05.2019).

87. Ухвала Верховного Суду від 07 травня 2018 року у справі № 922/491/17. Судова влада. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73901509>(дата звернення: 07.09.2018).

88. Постанова Київського апеляційного адміністративного суду від 24 січня 2018 року у справі №709/1269/17. Судова влада. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/71883530>(дата звернення: 20.03.2018).

89. Постанова Верховного Суду від 11 березня 2019 року у справі № 815/6234/16. Судова влада. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80388388>(дата звернення: 20.03.2019).

90. Постанова Верховного Суду від 20 березня 2019 року у справі №742/218/18-ц. Судова влада. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80783063>(дата звернення: 30.03.2019).

91. Постанова Верховного Суду від 21 січня 2019 року у справі №240/4937/18. Судова влада. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79388117>(дата звернення: 20.02.2019).

92. Моткова О.Д. Судовий та позасудовий захист прав людини на основі норм Конституції України. *Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (20-21 липня 2018 року, м. Харків). Харків, 2018. С. 29-32.

93. Цивільний кодекс України: Закон України № 435-IV від 16 січня 2003 року / Верховна Рада України. Законодавство України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>(дата звернення: 10.10.2018).

94. Кримінальний кодекс України: Закон №2341-III від 05 квітня 2001 року/ Верховна Рада України. Законодавство України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>(дата звернення: 20.09.2018).

95. L. C. B. v. United Kingdom: рішення Європейського суду з прав людини від 09 червня 1998 року (заява № 23413/94). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58176>(дата звернення: 04.11.2018).

96. Semil Kilic v. Turkey: рішення Європейського суду з прав людини від 22 березня 2000 року (заява № 22492/93). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58524>(дата звернення: 08.05.2018).

97. İlhan v. Turkey: рішення Європейського суду з прав людини від 22 червня 2000 року (заява № 22277/93). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58734> (дата звернення: 23.12.2018).

98. Gongadze v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 08 листопада 2005 року (заява № 34056/02). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-70853> (дата звернення: 13.04.2018).

99. Kaya v. Turkey: рішення Європейського суду з прав людини від 19 лютого 1998 року (заява № 22729/93). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58138> (дата звернення: 18.08.2019).

100. Dudnyk v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 10 вересня 2009 року (заява № 17985/04). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-170560> (дата звернення: 23.10.2018).

101. Kats and Others v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 19 грудня 2008 року (заява № 29971/04). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-170561> (дата звернення: 27.10.2018).

102. McCann and Others v. UK: рішення Європейського суду з прав людини від 27 вересня 1995 року (заява № 18984/91). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57943> (дата звернення: 19.11.2019).

103. Diaz Ruano v. Spain: рішення Європейського суду з прав людини від 26 квітня 1994 року (заява № 16988/90). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-67132> (дата звернення: 28.05.2019).

104. Pretty v. The United Kingdom: рішення Європейського суду з прав людини від 29 квітня 2002 року (заява № 2346/02). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-60448> (дата звернення: 30.09.2018).

105. *Matyar v. Turkey*: рішення Європейського суду з прав людини від 21 лютого 2002 року (заява № 23423/94). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60156>(дата звернення: 29.09.2018).

106. *Ulku Ekinçi v. Turkey*: рішення Європейського суду з прав людини від 16 липня 2002 року (заява № 27602/95). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60614>(дата звернення: 17.10.2018).

107. *Ireland v. the United Kingdom*: рішення Європейського суду з прав людини від 18 січня 1978 року (заява №5710/71). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57506>(дата звернення: 12.01.2019).

108. *Akkoç v. Turkey*: рішення Європейського суду з прав людини від 10 жовтня 2000 року (заяви № 22947/93 та №22948/93). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58905>(дата звернення: 13.01.2019).

109. *Durmuş Kurt and Others v. Turkey*: рішення Європейського суду з прав людини від 31 травня 2007 року (заява №12101/03). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-80733>(дата звернення: 28.03.2019).

110. *Polonskiy v. Russia*: рішення Європейського суду з прав людини від 19 травня 2009 року (заява № 30033/05). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-91788>(дата звернення: 29.03.2019).

111. *Afanasyev v. Ukraine*: рішення Європейського суду з прав людини від 05 квітня 2005 року (заява № 38722/02). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-171863>(дата звернення: 15.05.2019).

112. *Vergelskiy v. Ukraine*: рішення Європейського суду з прав людини від 12 березня 2009 року (заява № 19312/06). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-91756>(дата звернення: 16.05.2019).

113. *Gennadiy Naumenko v. Ukraine*: рішення Європейського суду з прав людини від 10 лютого 2004 року (заява № 42023/98). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-125702>(дата звернення: 19.04.2019).

114. *Ismailov v. Ukraine*: рішення Європейського суду з прав людини від 27 листопада 2008 року (заява № 17323/04). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-89879>(дата звернення: 18.04.2019).

115. Kaverzin v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 15 травня 2012 року (заява № 23893/03). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-110895>(дата звернення: 02.07.2019).

116. Bocharov v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 17 березня 2011 року (заява № 21037/05). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-171918>(дата звернення: 20.05.2019).

117. Zhyzitskyu v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 19 лютого 2015 року (заява № 57980/11). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-152255>(дата звернення: 21.05.2019).

118. Kozinets v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 06 грудня 2007 року (заява № 75520/01). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-83811>(дата звернення: 30.05.2019).

119. Kobets v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 14 лютого 2008 року (заява № 16437/04). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-85124>(дата звернення: 28.04.2019).

120. Drozd v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 30 липня 2009 року (заява № 12174/03). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-93872>(дата звернення: 27.04.2019).

121. Dushka v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 03 лютого 2011 року (заява № 29175/04). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-103226>(дата звернення: 19.04.2019).

122. Spinov v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 27 листопада 2008 року (заява № 34331/03). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-89877>(дата звернення: 26.04.2019).

123. Samardak v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 04 листопада 2010 року (заява № 43109/05). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-101503>(дата звернення: 04.06.2019).

124. Oshurko v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 09 вересня 2011 року (заява № 33108/05). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-106161>(дата звернення: 18.05.2019).

125. Ogorodnik v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 05 лютого 2015 року (заява № 29644/10). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-150791>(дата звернення: 21.06.2019).

126. Teslenko v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 20 грудня 2011 року (заява № 55528/08). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-108189>(дата звернення: 22.06.2019).

127. Evgeniy Petrenko v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 29 січня 2015 року (заява № 55749/08). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-150650>(дата звернення: 22.06.2019).

128. Temchenko v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 16 липня 2015 року (заява № 30579/10). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-156073>(дата звернення: 24.06.2019).

129. Testa v. Croatia: рішення Європейського суду з прав людини від 12 липня 2007 року (заява № 20877/04). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-81641>(дата звернення: 24.06.2019).

130. Soering v. the United Kingdom: рішення Європейського суду з прав людини від 07 липня 1989 року (заява № 14038/88). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57619>(дата звернення: 25.06.2019).

131. Stummer v. Austria: рішення Європейського суду з прав людини від 07 липня 2011 року (заява № 37452/02). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-105575>(дата звернення: 30.06.2019).

132. Siliadin v. France: рішення Європейського суду з прав людини від 26 липня 2005 року (заява № 73316/01). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-69891>(дата звернення: 01.07.2019).

133. Seguin v. France: рішення Європейського суду з прав людини від 16 квітня 2002 року (заява № 42400/98). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-60430>(дата звернення: 01.07.2019).

134. C.N. and V. v. France: рішення Європейського суду з прав людини від 11 жовтня 2012 року (заява № 67724/09). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-114032>(дата звернення: 02.07.2019).

135. Sokur v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 26 квітня 2005 року (заява № 29439/02). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-68886>(дата звернення: 04.07.2019).

136. Antonov v. Russia: рішення Європейського суду з прав людини від 03 листопада 2005 року (заява № 38020/03). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-71482>(дата звернення: 04.08.2019).

137. Amuur v. France: рішення Європейського суду з прав людини від 25 червня 1996 року (заява № 19776/92). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57988>(дата звернення: 15.05.2019).

138. Mooren v. Germany: рішення Європейського суду з прав людини від 09 липня 2009 року (заява № 11364/03). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-93528>(дата звернення: 03.05.2019).

139. Baranowski v. Poland: рішення Європейського суду з прав людини від 20 березня 2000 року (заява № 28358/95). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-58525>(дата звернення: 21.05.2019).

140. Soldatenko v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 23 жовтня 2008 року (заява № 2440/07). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-89161>(дата звернення: 19.06.2019).

141. Nevmerzhitsky v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 05 квітня 2005 року (заява № 54825/00). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-68715>(дата звернення: 19.06.2019).

142. Salov v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 06 вересня 2005 року (заява № 65518/01). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-70096>(дата звернення: 20.06.2019).

143. Tkachev v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 13 грудня 2007 року (заява № 39458/02). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-83977>(дата звернення: 21.06.2019).

144. Gorshkov v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 08 листопада 2005 року (заява № 67531/01). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-70855>(дата звернення: 17.08.2019).

145. Kucheruk v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 06 вересня 2008 року (заява № 2570/04). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-82200>(дата звернення: 12.07.2019).

146. Findlay v. the United Kingdom: рішення Європейського суду з прав людини від 25 лютого 1997 року (заява № 22107/93). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-58016>(дата звернення: 25.07.2019).

147. Kiiskinen v. Finland: рішення Європейського суду з прав людини від 01 червня 1999 року (заява № 26323/95). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-61875>(дата звернення: 26.07.2019).

148. Zand v. Austria: рішення Європейського суду з прав людини від 16 травня 1977 року (заява № 7360/76). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-49231>(дата звернення: 04.09.2019).

149. Savino and others v. Italy: рішення Європейського суду з прав людини від 28 квітня 2009 року (заяви № 17214/05, 42113/04, 20329/05). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-92505>(дата звернення: 05.09.2019).

150. Sigma Radio Television ltd. v. Cyprus: рішення Європейського суду з прав людини від 21 липня 2011 року (заяви № 32181/04, 35122/05). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105766>(дата звернення: 06.09.2019).

151. Volkov v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 17 січня 2006 року (заява № 8794/04). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-172263>(дата звернення: 06.09.2019).

152. Merit v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 30 березня 2004 року (заява № 66561/01). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61685>(дата звернення: 28.08.2019).

153. Hirvisaari v. Finland: рішення Європейського суду з прав людини від 27 вересня 2001 року (заява № 49684/99). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59682>(дата звернення: 27.08.2019).

154. Suominen v. Finland: рішення Європейського суду з прав людини від 01 липня 2003 року (заява № 37801/97). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61178>(дата звернення: 11.06.2019).

155. Seryavin v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 04 лютого 2011 року (заява № 4909/04). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-103279>(дата звернення: 12.04.2019).
156. Pronina v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 18 липня 2006 року (заява № 63566/00). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76457>(дата звернення: 26.04.2019).
157. Hornsby v. Grece: рішення Європейського суду з прав людини від 19 березня 1997 року (заява № 18357/91). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-62579>(дата звернення: 27.04.2019).
158. Voytenko v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 26 червня 2004 року (заява №18966/02). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-172262>(дата звернення: 20.03.2019).
159. Piven v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 29 червня 2004 року (заява № 56849/00). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-61857>(дата звернення: 18.03.2019).
160. Zhovner v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 29 червня 2004 року (заява № 56848/00). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-61858>(дата звернення: 07.03.2019).
161. Fredin v. Sweden (No.2): рішення Європейського суду з прав людини від 23 лютого 1994 року (заява № 18928/91). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57867>(дата звернення: 09.03.2019).
162. Hesse-Anger v. Germany: рішення Європейського суду з прав людини від 06 лютого 2003 року (заява № 45835/99). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-60922>(дата звернення: 21.03.2019).
163. Khuzhin and others v. Russia: рішення Європейського суду з прав людини від 23 жовтня 2008 року (заява № 13470/02). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-89062>(дата звернення: 13.04.2019).
164. Welch v. the United Kingdom: рішення Європейського суду з прав людини від 09 лютого 1995 року (заява №17440/90). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57927>(дата звернення: 13.04.2019).

165. *M. v Germany*: рішення Європейського суду з прав людини від 17 грудня 2009 року (заява № 19359/04). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-96389>(дата звернення: 15.04.2019).

166. *Scorpola v. Italy*: рішення Європейського суду з прав людини від 22 травня 2012 року (заява № 126/05). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-111044>(дата звернення: 22.04.2019).

167. *Kafkaris v. Cyprus*: рішення Європейського суду з прав людини від 12 лютого 2008 року (заява № 21906/04). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-85019>(дата звернення: 01.05.2019).

168. *Elçi and Others v. Turkey*: рішення Європейського суду з прав людини від 13 листопада 2003 року (заяви №23145/93, 25091/94). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-61442>(дата звернення: 01.05.2019).

169. *Stjerna v. Finland*: рішення Європейського суду з прав людини від 25 листопада 1994 року (заява № 18131/91). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57912>(дата звернення: 03.05.2019).

170. *Poltoratskiy v. Ukraine*: рішення Європейського суду з прав людини від 29 квітня 2003 року (заява № 38812/97). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-61059>(дата звернення: 30.05.2019).

171. *Kuznetsov v. Ukraine*: рішення Європейського суду з прав людини від 29 квітня 2003 року (заява № 39042/97). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-6106>(дата звернення: 04.05.2019).

172. *Nazarenko v. Ukraine*: рішення Європейського суду з прав людини від 29 квітня 2003 року (заява № 39483/98). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-61061>(дата звернення: 05.06.2019).

173. *Dankevich v. Ukraine*: рішення Європейського суду з прав людини від 29 квітня 2003 року (заява № 40679/98). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-174571>(дата звернення: 07.05.2019).

174. *Aliev v. Ukraine*: рішення Європейського суду з прав людини від 29 квітня 2003 року (заява № 41220/98). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-171851>(дата звернення: 08.05.2019).

175. Khokhlich v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 29 квітня 2003 року (заява № 41707/98). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-61587>(дата звернення: 10.05.2019).

176. Garnaga v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 16 травня 2013 року (заява № 20390/07). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-172383>(дата звернення: 21.05.2019).

177. Novoseletskyu v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 22 лютого 2005 року (заява № 47148/99). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-68373>(дата звернення: 09.06.2019).

178. Hunt v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 07 грудня 2006 року (заява № 31111/04). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-78410>(дата звернення: 04.06.2019).

179. Leander v. Sweden: рішення Європейського суду з прав людини від 26 березня 1987 року (заява № 9248/81). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57519>(дата звернення: 20.06.2019).

180. Surikov v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 26 січня 2017 року (заява №42788/06). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-170462>(дата звернення: 25.06.2019).

181. Kokkinakis v. Greece: рішення Європейського суду з прав людини від 25 травня 1993 року (заява № 14307/88). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57827>(дата звернення: 27.06.2019).

182. S.A.S. v. France: рішення Європейського суду з прав людини від 01 липня 2014 року (заява № 43835/11). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-145466>(дата звернення: 27.06.2019).

183. Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova: рішення Європейського суду з прав людини від 13 грудня 2001 року (заява № 45701/99). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-59985>(дата звернення: 28.06.2019).

184. Svyato Mykhailivska Parafia v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 14 червня 2007 року (заява № 77703/01). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-81067>(дата звернення: 15.05.2019).

185. Oberschlick v. Austria (no. 1): рішення Європейського суду з прав людини від 23 травня 1991 року (заява № 11662/85). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57716>(дата звернення: 27.05.2019).

186. Steel and Others v. the United Kingdom: рішення Європейського суду з прав людини від 23 вересня 1998 року (заява № 24838/94). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-58240>(дата звернення:08.07.2019).

187. Ceylan v. Turkey: рішення Європейського суду з прав людини від 08 липня 1999 року (заява № 23556/94). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-58270>(дата звернення: 02.07.2019).

188. Shvydka v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 13 жовтня 2014 року (заява № 17888/12). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-147445>(дата звернення: 13.09.2019).

189. Lingens v. Austria: рішення Європейського суду з прав людини від 08 липня 1986 року (заява № 9815/82). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57523>(дата звернення: 08.09.2019).

190. Ukrainian Media Group v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 29 березня 2005 року (заява № 72713/01). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-68648>(дата звернення: 21.07.2019).

191. Surek v. Turkey: рішення Європейського суду з прав людини від 08 липня 1999 року (заява № 26682/95). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-58279>(дата звернення:09.07.2019).

192. Gazeta Ukraina-Tsentr v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 15 липня 2010 року (заява № 16695/04). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-99854>(дата звернення: 14.08.2019).

193. The Sunday Times v. the United Kingdom №1: рішення Європейського суду з прав людини від 26 квітня 1979 року (заява № 6538/74). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57584>(дата звернення: 05.07.2019).

194. Shmushkovych v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 14 листопада 2013 року (заява № 3276/10). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-128050>(дата звернення: 05.07.2019).

195. Veniamin Tymoshenko v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 02 жовтня 2014 року (заява № 48408/12). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-172047> (дата звернення: 09.08.2019).

196. Vyerentsov v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 11 квітня 2013 року (заява № 20372/11). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-118393> (дата звернення: 15.08.2019).

197. Sergey Kuznetsov v. Russia: рішення Європейського суду з прав людини від 23 жовтня 2008 року (заява № 10877/04). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-89066> (дата звернення: 10.09.2019).

198. Plattform «Artze Fur» Das Leben v. Austria: рішення Європейського суду з прав людини від 21 червня 1988 року (заява № 10126/82). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-94358> (дата звернення: 16.05.2019).

199. Galstyan v. Armenia: рішення Європейського суду з прав людини від 15 листопада 2007 року (заява № 26986/03). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-83297> (дата звернення: 10.08.2019).

200. Ezelin v. France: рішення Європейського суду з прав людини від 26 квітня 1991 року (заява № 11800/85). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57675> (дата звернення: 10.08.2019).

201. Young, James та Webster v. UK: рішення Європейського суду з прав людини від 13 серпня 1981 року (заяви №7601/76, 7806/77). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57608> (дата звернення: 11.08.2019).

202. Dankevich v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 29 квітня 2003 року (заява № 40679/98). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-61062> (дата звернення: 11.08.2019).

203. Merit v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 30 березня 2004 року (заява № 66561/01). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-61685> (дата звернення: 12.08. 2019).

204. Melnyk v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 28 березня 2006 року (заява № 23436/03). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-72888> (дата звернення: 12.08.2019).

205. *Ivanov v. Ukraine*: рішення Європейського суду з прав людини від 07 грудня 2006 року (заява № 15007/02). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-78375>(дата звернення:30.06.2019).

206. *Filatova and others v. Ukraine*: рішення Європейського суду з прав людини від 31 липня 2014 року (заява № 12424/06). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a06/stru(дата звернення: 30.06.2019).

207. *Shchukin v. Ukraine*: рішення Європейського суду з прав людини від 28 лютого 2006 року (заява № 16329/03). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-72594>(дата звернення:18.04.2019).

208. *Piven v. Ukraine*: рішення Європейського суду з прав людини від 29 червня 2004 року (заява № 56849/00). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-61857>(дата звернення: 14.04.2019).

209. *Zhovner v. Ukraine*: рішення Європейського суду з прав людини від 29 червня 2004 року (заява № 56848/00). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-61858>(дата звернення: 11.04.2019).

210. *Romashov v. Ukraine*: рішення Європейського суду з прав людини від 27 липня 2004 року (заява № 67534/01). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-61946>(дата звернення: 15.04.2019).

211. *Bakay v. Ukraine*: рішення Європейського суду з прав людини від 09 листопада 2004 року (заява № 67647/01). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-171867>(дата звернення: 13.06.2019).

212. *Afanasyev v. Ukraine*: рішення Європейського суду з прав людини від 05 квітня 2005 року (заява № 38722/02). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-171863>(дата звернення: 02.07.2019).

213. *Carson and others v. UK*: рішення Європейського суду з прав людини від 16 березня 2010 року (заява № 42184/05). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-97704>(дата звернення: 02.07.2019).

214. *Opuz v. Turkey*: рішення Європейського суду з прав людини від 09 червня 2009 року (заява № 33401/02). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-92945>(дата звернення: 04.05.2019).

215. Şahin v. Germany: рішення Європейського суду з прав людини від 08 липня 2003 року (заява № 30943/96). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-61194>(дата звернення: 23.03.2019).

216. Stec and Others v. the United Kingdom: рішення Європейського суду з прав людини від 12 квітня 2006 року (заяви № 65731/01, 65900/01). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-73198>(дата звернення: 14.05.2019).

217. Pichkur v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 07 листопада 2013 року (заява № 10441/06). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-127810>(дата звернення: 10.05.2019).

218. Konstantin Markin v. Russia: рішення Європейського суду з прав людини від 22 березня 2012 року (заява № 30078/06). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-109868>(дата звернення: 10.05.2019).

219. Fábíán v. Hungary: рішення Європейського суду з прав людини від 05 вересня 2017 року (заява № 78117/13). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-176769>(дата звернення: 11.05.2019).

220. Ostapenko v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 14 червня 2007 року (заява № 17341/02). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-81073>(дата звернення: 20.08.2019).

221. Prince Hans-Adam II of Liechtenstein v. Germany: рішення Європейського суду з прав людини від 17 липня 2001 року (заява № 42527/98). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-59591>(дата звернення: 21.08.2019).

222. Budchenko v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 24 квітня 2014 року (заява № 38677/06). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-142517>(дата звернення: 21.08.2019).

223. Sukhanov and Ilchenko v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 26 червня 2014 року (заяви № 68385/10, 71378/10). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-145014>(дата звернення: 23.08.2019).

224. Korescky v. Slovakia: рішення Європейського суду з прав людини від 28 вересня 2004 року (заява № 44912/98). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-66758>(дата звернення: 23.08.2019).

225. Khoniakina v. Georgia: рішення Європейського суду з прав людини від 19 червня 2012 року (заява № 17767/08). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-111521> (дата звернення: 24.08.2019).

226. Bulgakova v. Russia: рішення Європейського суду з прав людини від 18 січня 2007 року (заява № 69524/01). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-79105> (дата звернення: 25.08.2019).

227. Zheltyakov v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 09 червня 2011 року (заява № 4994/04). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-104903> (дата звернення: 27.08.2019).

228. Hirst v. the United Kingdom (No. 2): рішення Європейського суду з прав людини від 23 січня 2014 року (заява № 19336/04). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-140029> (дата звернення: 27.08.2019).

229. Mathieu-Mohin and Clerfayt v. Belgium: рішення Європейського суду з прав людини від 02 березня 1987 року (заява № 9267/81). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57536> (дата звернення: 02.09.2019).

230. Kovach v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 07 лютого 2008 року (заява № 39424/02). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-84959> (дата звернення: 02.09.2019).

231. Melnychenko v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 19 жовтня 2004 року (заява № 17707/02). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-67100> (дата звернення: 05.09.2019).

232. Hirst v. The United Kingdom (no. 2): рішення Європейського суду з прав людини від 30 березня 2004 року (заява № 74025/012). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-70442> (дата звернення: 16.05.2019).

233. Gochev v. Bulgaria: рішення Європейського суду з прав людини від 26 листопада 2009 року (заява № 34383/03). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-95947> (дата звернення: 26.06.2019).

234. Nikiforenko v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 18 лютого 2010 року (заява № 14613/03). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-97356> (дата звернення: 28.07.2019).

235. Khlyustov v. Russia: рішення Європейського суду з прав людини від 11 липня 2013 року (заява № 28975/05). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-122186>(дата звернення: 28.07.2019).

236. Maksymenko and Gerasymenko v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 16 травня 2013 року (заява № 49317/07). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c90(дата звернення: 14.08.2019).

237. Моткова О.Д. До питання реалізації прав людини на основі норм Конституції України. *Підприємництво, господарство і право: науково-практичний господарсько-правовий журнал*. 2018. №8 (270). С. 139-142.

ДОДАТКИ

Додаток 1.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях України:

1. Моткова О.Д. Дія норм Конституції: доктринальний аспект. *Науковий вісник публічного та приватного права: збірник наукових праць*. 2016. № 1 (ч.1). С. 63-67.

2. Моткова О.Д. Загальна характеристика конституційно-правового механізму реалізації та захисту прав людини. *Науковий вісник публічного та приватного права : збірник наукових праць*. 2016. № 2 (ч. 2). С. 18-21.

3. Моткова О.Д. До питання застосування норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Публічне право: науково-практичний юридичний журнал*. 2017. №3 (27). С. 146-150.

4. Моткова О.Д. Пряма дія норм Конституції України: матеріальний та процесуальний аспекти. *Університетські наукові записки: часопис Хмельницького університету управління і права*. 2017. №3 (63). С. 56-64.

5. Моткова О.Д. До питання реалізації прав людини на основі норм Конституції України. *Підприємництво, господарство і право: науково-практичний господарсько-правовий журнал*. 2018. №8 (270). С. 139-142.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав:

6. Моткова О.Д. К вопросу применения Европейским судом по правам человека норм Конвенции о защите прав человека и основных свобод. *Legea și viața: revistă științifico-practică*. 2018. №4/2 (316). С. 105-109.

Тези доповідей на конференціях:

7. Моткова О.Д. Особливості конституційно-правового механізму реалізації прав людини. *Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 липня 2017 року, м. Харків)*. 2017. С. 20-24.

8. Моткова О.Д. Застосування юридичної властивості прямої дії норм Конституції України при реалізації повноважень органами державної влади та

місцевого самоврядування. *Стратегічні напрями соціально-економічного розвитку держави в умовах глобалізації*: збірник тез III міжнародної науково-практичної конференції (22-23 вересня 2017 року, м. Хмельницький). 2017. С. 162-163.

9. Моткова О.Д. Особливості конституційно-правового механізму захисту прав людини. *Сучасні проблеми правової системи та державотворення в Україні*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (23-24 лютого 2018 року, м. Запоріжжя). 2018. С. 11-13.

10. Моткова О.Д. До питання застосування аналогії закону та аналогії права, прямої дії норм Конституції України при здійсненні судочинства. *Юридична наука нового часу: традиції та вектори розвитку*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (09 березня 2018 року, м. Одеса). 2018. С. 37-40.

11. Моткова О.Д. Судовий та позасудовий захист прав людини на основі норм Конституції України. *Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (20-21 липня 2018 року, м. Харків). 2018. С. 29-32.

12. Моткова О.Д. Порівняльний аналіз норм Конституції України та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (за структурою, формою дії, та особливостями застосування). *Людина і закон: публічно-правовий вимір*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (5-6 жовтня 2018 року, м. Дніпро). 2018. С. 12-14.